

P.J.J.M. VAN WEES

De Byler- of Bijlaarsfundatie in Amersfoort (1520 – circa 1950)

In de eerste helft van de 16^e eeuw schonken leden uit het Amersfoortse geslacht Van Byler onroerend goed om de armen in de stad aan gratis onderdak te helpen. De fundatie die naar dit geslacht genoemd werd, kwam aan het begin van de 19^e eeuw onder beheer van het rooms – katholieke armbestuur van de kerk van Sint Franciscus Xaverius aan het Zand. In 1855 kreeg het ‘R.K. Parochiaal Armbestuur’ de zeggenschap.¹ Gedurende honderden jaren heeft deze nagevoeg onbekende liefdadigheidsinstelling voor arme katholieken in de stad veel kunnen betekenen

1 Het fundament: schenking van huizen en land

‘Dat inde voers. Cameren altyt arme Luyden omme die minnen van godt woenen sullen.....’²

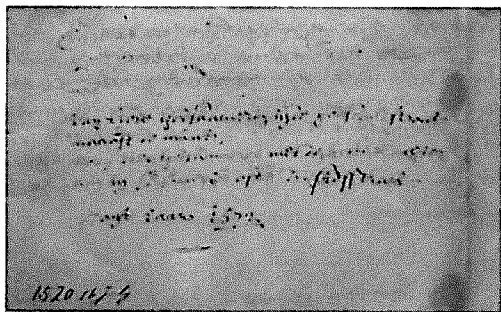
In het begin van de 16e eeuw leefden veel gelovigen naar de door de katholieke kerk voorgehouden richtlijn om zorg voor de medemens te tonen. Dat hield in het beoefenen van de werken van barmhartigheid: geef aalmoezen, help de arme, geef aan de wees, de zwerver en de zwakke een onderdak en het loon in de hemel zal groot zijn. Daarbij gingen zij uit van het principe van het uit de Oudheid daterende ‘do ut des’ (Latijn: ik geef opdat gij geeft). Naar de christelijke opvatting vertaald en met de woorden van Van Byler nagezegd: ‘om die minnen van godt’. De werken van barm-

hartigheid (zie Mattheus, hoofdstuk 24, vs. 42 – 44) waren welbekend en het was normaal om door middel van het doen van goede werken de weg naar de hemel te plaveien.³ Daarnaast zal voor velen een rol gespeeld hebben de gedachte dat rijkdom voor een christen ‘doemwaardig’ bezit was en dat dit bezit door het geld schenken aan charitatieve instellingen in Gods ogen welgevallig zou worden.⁴

In Amersfoort was in de loop van de 15^e eeuw een sterke uitbreiding van de sociale zorg onder invloed van de Moderne Devotie te constateren, een beweging die het geloof niet beperkt wilde zien tot alleen bidden.⁵ Parallel daaraan ontstond in de eerste helft van de 16^e eeuw bij de overheid het besef dat de zorg voor armen ook een maat-

1 Het armbestuur wist eigenlijk niets van de herkomst van het onroerend goed toen in 1883 een stuk land vreemd moest worden in verband met de aanleg van de spoorlijn van Amersfoort via Kesteren naar Nijmegen (APAA nr. 25: het ging om stukken land, kadastraal: Leusden sectie D nrs. 198 en 199). 2 Tekstfragment uit de vidimus van 1572, APAA nr. 144. 3 Het van oorsprong Romeinse juridische begrip ‘do ut des’ kreeg bij de Romeinen al een tweede betekenis: geven aan de goden in de hoop op een tegenprestatie. In de middeleeuwen

kwam deze opvatting in het christelijk denken en handelen veelvuldig voor; een ‘egoïstisch ingesteld altruïsme’, zie Post, Kerkgeschiedenis, deel II, p. 252. N.B. de werken van barmhartigheid om de liefde van God, zie Liese, band 1, pp. 1 en 237. 4 Van Herwaarden en De Keyser, in AGN, deel 4, p. 416. 5 Van Kalveen, ‘Kloosters en kapellen en de Moderne Devotie’, in Van Adelberg, De Amersfoortse kerken, pp. 29–32 (Ib., p. 32: ‘schaalvergroting en uitbreiding van bestaande kerkelijke en sociale instellingen gedurende de 15^e eeuw’).

Tekst in dorso van het vidimus uit 1572
(AAPA, nr. 143)

schappelijke zaak was. Uit de ordonnantie die keizer Karel V in 1544 aan Amersfoort gaf blijkt dat duidelijk.⁶

De familie Van Byler (Van Bijler) behoorde op het einde van de 15^e eeuw en in de eerste helft van de 16^e eeuw enige generaties achtereen tot de aanzienlijke geslachten in de stad.⁷ Diverse leden van deze uitgebreide familie bekleedden functies in het stadsbestuur. Dat gold bijvoorbeeld voor Henrick van Byler die in 1515 burgemeester was en voor Ryckt van Byler, die later verscheidene jaren schepen en in de jaren 1529, 1536 en 1540 burgemeester was.⁸ Cornelis en Willem van Byler waren schepen, respectievelijk in 1540 en 1541.⁹

De precieze familiebanden tussen de reeds

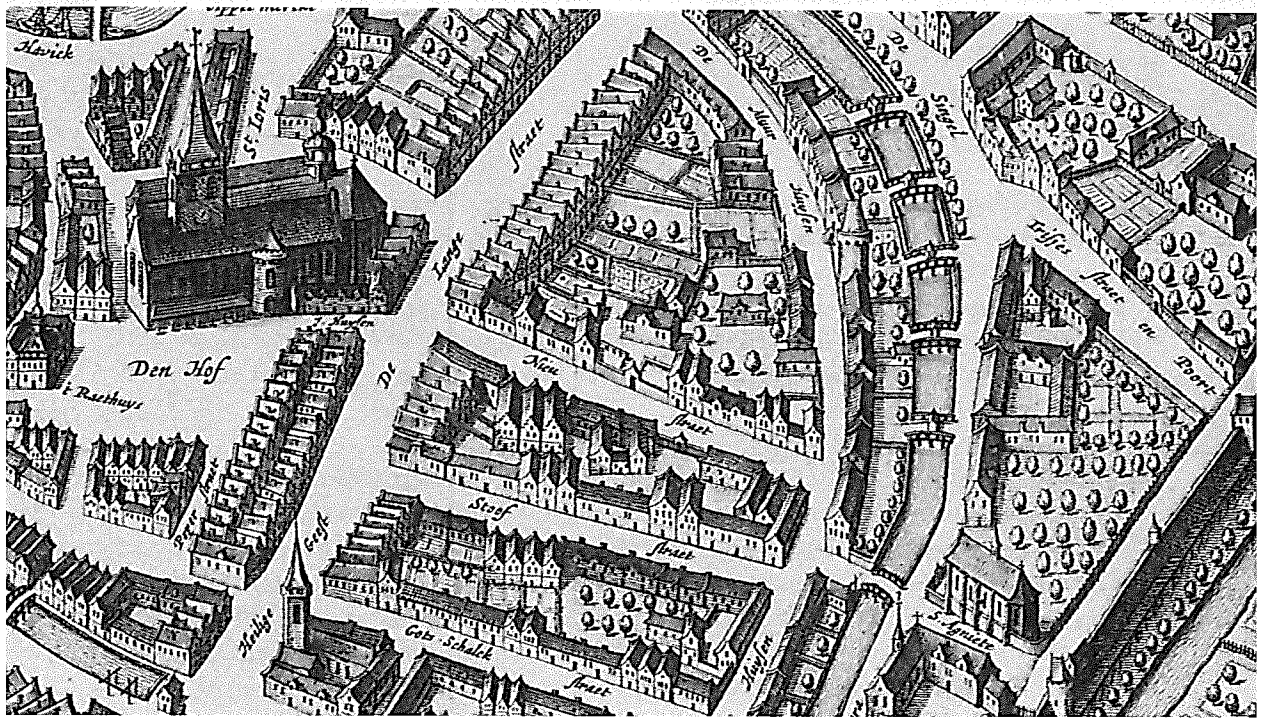
genoemde Van Bylers zijn niet gemakkelijk aan te geven. Aan het begin van de 16^e eeuw komen er enkele takken voor waarin de namen Jacob, Willem, Ryckt / Ricout en Hen(d)rick voorkomen.¹⁰ In 1528 zijn er drie zonen van Hen(d)rick bekend – de geestelijke Andries, Rycout en Cornelis – van wie de twee eersten vóór oktober 1541 overleden zijn.¹¹ In die jaren waren als weldoeners actief de neven Henrick Henricksz., Hendrick Jacobsz. en Willem Willemsz. van Byler. Tenslotte was er een oom, de geestelijke mr. Jacob van Byler, die zelf ook een vicarie oprichtte.¹²

Voor de armen in de stad hebben leden van deze familie zich meer dan eens ingezet vanuit hun sociale bewogenheid, ‘omme die minne van godt’, zoals zij hun bedoeling in de stichtingsbrief omschreven.¹³ Hun handelen lijkt sterk op wat veel godvruchtige personen in die tijd, eveneens omwille van de barmhartigheid van God in het uur van de dood, deden: zij stichten een ‘vicarie’. Door geld of goed te schenken, gevestigd op een altaar, kreeg een vicaris (= een priester) inkomen én de plicht als gewichtige tegenprestatie missen op te dragen voor het zielenheil van de fundator.¹⁴

Op 16 juli 1520 verschenen de broers Willam van Byler Willamsz. en Rycout van Byler Willamsz. voor het stadsbestuur. Willam zei namens zichzelf te handelen, Rycout handelde namens vier naaste

6 Van Manen, p. 24; Hiddema, pp. 14-15; N.B. in 1544 gaf de keizer de bekende Ordonnantie aan de stad Amersfoort, waarin ook de oprichting van een stedelijke weeskamer was vastgelegd, AE nr. 2279, art. XVI en XVII (zie ook Van Bommel, deel 2, pp. 729-735). 7 Smit, De samenstelling..., p. 49 e.v. Van Byler (Bylaer); pp. 56 e.v. Van Dashorst; pp. 78 e.v.: Van Lielaer; pp. 101 e.v.: Van Schadyck; pp. 118 e.v. Van Westrhenen. 8 Smit, p. 49: Jacob van Byler was getrouwd met Margriet, de dochter van Andries Bot. Zij hadden als zonen Cornelis en Ryckt, allebei lid van de magistratuur. 9 Wat betreft Henrick, zie Van Bommel, deel 2, p. 566; voorts AE, inv. nr. 1, Archief van het Stadsbestuur, nr. 8 (1536-1540) en nr. 9 (1540-1549), RS. 10 Henrick, zoon van Henrick kreeg in 1531 uit handen van Jacob van Byler geld uit de erfenis van Henrick, zoon van Jacob: AE, Archief Armen de Poth, inv.

nr. 820.; het ging om 100 gouden Rijnse guldens. 11 Eijken, nr. 1796: schoutambt Ermelo, buurschap Telgt: het bezit van de halve tiende was in handen van de familie Van Byler, te beginnen met Jacob in 1459. Deze was in 1461 schepen en in 1475 burgemeester, zie Van Bommel, deel 2, pp. 546 en 552. 12 AE, Rechterlijk Archief inv. nr. 436-3, 1540-1551, folio 12: vicarie in St. Pieters Gasthuis. 13 Moorman van Kappen, p. 18, wijst op een ontwakende sociale bewogenheid bij het stichten van weeshuizen; Van Kalveen, ‘Kloosters en kapellen’, p. 29: constateerde dit bijvoorbeeld bij de families Van Hees, Van Byler, Brant, Van Hardevelt, Bol en Pijl; ook Van Kan, ‘Die elendiche armen’, p. 83 (‘bezieling’). 14 Bijvoorbeeld de schenking van een stuk land t.b.v. het altaar van de timmerlieden in de St Joriskerk in 1447, zie AE, Archief Armen de Poth inv. nr. 1029.

Fragment van de stadsplattegrond van Blaeu met o.a. Valkestraat en Triesgenstraat (Museum Flehite)

familieleden: Henrick van Byler en Albert Dyer Willemsz. zijn ooms en Jacob van Byler Jacobsz. en Willem van Byler Rycksz. zijn neven. Zij verklaarden tegenover schout, burgemeester en schepenen dat zij hun broer mr. Jacob van Byler twee kamers (= huisjes) onder één dak, staande naast 'de oude Munt' in de 'Godschalkstraat' (later de Valkestraat), ten behoeve van de armen geschonken hadden. Zij deden dat 'namens henzelf en namens hun erven', dat betekende feitelijk dat de schenking gold ten eeuwige dage.

Bovendien schonken zij bij die gelegenheid met hetzelfde doel vier huisjes met een grote hof erachter in de Sint Andriesstraat (toen ook Triesgenstraat genoemd) bij de gelijknamige poort. Deze hof lag tussen de stadsmuur, het eigendom van Aert van Gheyn aan de kant van de Singel en

de grond van het convent van St. Jan. Een hof waarin eiken en iepen groeiden, een schuur, een hooiberg en een boomgaard stonden. Deze hof moest verhuurd worden aldus de stichtingsbrief. Met de opbrengst van de huur of pacht kon het onderhoud van de huizen bekostigd worden.¹⁵

Ryck van Byler Jacobsz., naar het lijkt een neef van Rycout van Byler Willamsz., en zijn vrouw Margriet hebben meermalen blijk gegeven van hun mededogen met de arme medemens. In 1540 gaven zij voor verscheidene doelen geld en / of onroerend goed, onder andere de Munt in de Godschalkstraat ten behoeve van de arme 'huizittenden' die verzorgd werden door de H. Geestbroeders van 'Armen de Poth'.¹⁶ In datzelfde jaar schonken zij twee huizen om die eveneens door armen te laten bewonen. Deze stonden ook in de

¹⁵ APAA, nr. 143, vidimus van de fundatiebrief (charter) van 16 juli 1520 uitgegeven door schout, burgemeester en schepenen van Amersfoort in het jaar 1572. (N.B. niet

altijd was het innen van de huur even gemakkelijk. In 1626 vroeg de administrateur aan het stadsbestuur om hulp om deze toch geïnd te krijgen). ¹⁶ Ibidem.

Godschalkstraat tegenover de oude Munt. Naast deze Munt stonden reeds twee ‘godskamers’, gesticht door Willam van Byler.¹⁷

Verder schonken zij vijf huisjes in de Sint Andriesstraat die stonden tussen de in 1520 door de Van Bylers geschonken godshuizen dicht bij de Trysgen- of Sint Andriespoort en het huis van Aert van Gheyn’s erfgenamen aan de kant van de Zuid-singel. Zo ontstond aan één kant van die straat een rij van negen godshuizen, bestemd voor ‘arme Luyden’.¹⁸ De hof achter de huisjes in de Sint Andriesstraat moest verhuurd worden om met de huuropbrengst het onderhoud van de inmiddels elf huisjes in deze straat te bekostigen.¹⁹

Alles bijeen waren er eenentwintig godskamers of huisjes door leden van de Van Byler-familie geschonken ten behoeve van de armen. Ryckt van Byler en zijn vrouw Margriet deden in 1540 afstand van de erfrechten. Zo ontstond de latere Byler- of Bijlaarsfundatie. De erven in de familie Van Byler verloren het bezit ervan, maar traden voortaan op als regeerders of administrateurs.

De fundatiebrief uit 1540 noemt ook een godskamer in de Krommestraat. Dat moet foutief zijn, want in het ‘Prothocollenboek’ van de stad komt deze overdracht door Ryckt en Margriet niet voor. Daarin wordt wél een ‘kamer’ in de Coninck-

straat genoemd.²⁰ Halverwege de 18e eeuw werd een godshuis in de Krommestraat niet genoemd als onderdeel van het fundatiebezit. Toen bezat de fundatie wel naast de reeds genoemde huizen, er twee in de Breestraat en één in de Coninckstraat. Dat laatste huis werd na 1759 niet als armenhuisje gebruikt maar verhuurd.²¹

Het land in Leusbroek

In 1538 had Ryckt van Byler Willemsz. een stuk land in Leusderbroek (nu Leusbroek) en in de ‘Stert’ (=staart) van Leusderbroek gekocht.²² Hij deed toen niet anders dan veel van zijn vermogen de stadsgenoten die een belegging voor hun geld zochten. Overal in de (wijde) omgeving van Amersfoort kochten zij land.²³

De zandige bodem in Leusbroek, ten zuidwesten van Leusden, was van nature niet vruchtbaar. Dankzij plaggenbemesting kon men op deze arme grond rogge en boekweit verbouwen.²⁴ Boekweit had als voordeel dat er veel minder onkruid opschoot door het dichte takkenstelsel en werd sinds de 17^e eeuw veel geplant.²⁵

Het was noodzakelijk de bodem rijker te maken. Met veel inspanning kon het bouwland verbeterd worden door middel van plaggen gemengd met mest (= de potstal), ‘gemeste weit’ en roggestoppelen.²⁶ Door het afplaggen echter

17 AE, Rechters Archief nr. 436-3, Protocollen van transporten en plechten, band 1540-1551, o.a.: een vicarie in. St. Pieters Gasthuis: een kamer naast de oude Munt met halve kelder onder de kamer van de oude Munt.

18 APAA nr. 144: vidimus van schout, burgemeester en schepenen van Amersfoort uit 1572 van de fundatiebrief (charter) van 25 augustus 1540. 19 Van Rootselaar noemt in zijn boek verscheidene fundaties en schenkingen waar bij de familie Van Byler betrokken was. In deel 2, p. 290 (een schenking aan Armen de Poth, o.a. de Munt; dit pand ligt naast de door Jacob van Byler en zijn vrouw Margriet geschonken panden; en ibidem, pp. 392-393 geven de inhoud van de vidimus uit 1572 (schenking op 25 augustus 1540 gedaan), voor deze vidimus: zie APAA, nr. 143. 20 Du Pui, p. 38 wees hier al op. Het echtpaar Ryckt en Margriet schonk een huis in Coninckstraat en niet in

de Krommestraat, zie Rechters Archief Amersfoort nr. 436-3, Protocollen van transporten en plechten 1540-1551, in het jaar 1540. 21 APAA, nr. 120: register over de jaren 1758-1862. 22 APAA nr. 148: akte van erfscheiding 1658. N.B. zo werd dit land aangeduid in dat jaar.

23 Bijvoorbeeld in Duijst, Hamersveld, Stoutenburg en Leusbroek. AE, inv. nr. 1 stadsarchief, nr. 1830: bijvoorbeeld de families Renesse, Van Dashorst, Van Schadijck, Van Snuel, Van Lielaer. N.B. ook Verduin, p. 76, wijst op dit verschijnsel. 24 Hendrickx p. 89 spreekt van ‘eeuwige roggebouw’. 25 Bieleman, p. 91. 26 Slicher van Bath, p. 70: het vee weidde men ook op het (heide-)plaggenveld; zie lb., p. 225: boekweit zeer geschikt voor arme grond; was goedkoop voedsel. N.B. op een kaart uit het archief van St. Pieters- en Bloklands Gasthuis staat heide vermeld (kaart inv. nr. K 21-8); de kaart in archief Armen

kreeg de heidestruik op de kale grond een kans.²⁷ Er werd daarom scherp gelet op het zorgvuldig plaggen en afgraven. In 1631 bepaalden de Staten van Utrecht op verzoek van meentgraaf en heemraden van hoeven in Leusden dat onordentelijk plaggen, afgraven en kappen van houtgewas op de ‘meent’ (=gemeenschappelijke weidegrond) verboden was.²⁸

Het vruchtbaar houden van de zandige akkers was belangrijk. Daartoe werd door de administrateur van de Bylerfundatie bij de verhuur van het land in 1666 bedongen dat de gebruiker na afloop van de huurtermijn het land moest opleveren met gemeste roggestoppelen.²⁹ De percelen van de Armen de Poth en van de Bylerfundatie in Leusbroek bestonden elk uit twee delen bouwland en een deel plaggenveld waarop heide groeide. Het plaggenveld was veel minder waard dan de stukken bouwland en bracht veel minder pacht op.³⁰

Ryckt zelf of een nazaat heeft dit land aan de fundatie geschonken, want reeds vóór 1657 was het in bezit van de fundatie gekomen en ontving de administrateur daarvan de pachtsom. Aangezien de fundatie samen met de ‘Armen de Poth’ land in bezit had in Leusderbroek, is in 1658 een regeling getroffen. Het betrof het land dat gelegen was aan weerszijden van de Leusbroekerweg, vlak bij ‘Het Eind’. Vanaf dit punt liep noordwaarts het pad de ‘Kromme Start’ dat leidde naar de Scherpenzeelse weg en zuidwaarts een pad dat de

St. Angenietensteeg heette. Dit pad voerde naar land dat in bezit was van het Agnietenconvent in Amersfoort. Aan deze steeg had Van Byler twee ‘campen’ land gekocht.³¹ Beide instellingen waren met elkaar ‘verbonden’ niet alleen door dit gemeenschappelijk landbezit maar ook doordat zij bestuurlijk in nauw contact stonden.³² De regeling van 1658 hield een loting in om het gemeenschappelijk bezit te splitsen.

De Bylerfundatie trok bij de loting het beste lot – ruim dertien morgen land – en betaalde aan de regenten van ‘Armen de Poth’ ter compensatie éénmalig een tegemoetkoming van driehonderd gulden.³³ Het grootste van de twee stukken land van de Bylerfundatie strekte zich uit vanaf de Leusbroekerweg zuidwaarts tot aan de Lunterse beek, over een lengte van ruim een kilometer en met een breedte van ongeveer zeventig meter. Aan de weg stonden een paar boerenhuizen en hooibergen omringd door bomen. Het eerste deel, ‘de Engh’, was ongeveer 250 meter lang en diende als bouwland. Vanuit de weg zal de ontginning van het land gestart zijn.³⁴ Tot in de 19^e eeuw bleef de indeling van de landerijen en het gebruik ervan min of meer ongewijzigd.³⁵

2 De Bijlerfundatie als katholieke instelling in een ‘protestantse’ stad

Het beheer van de fundatie lag in handen van het geslacht Van Byler. Bij het eventueel ontbreken van

de Poth, K 17-6 spreekt van ‘heet ende plagveld’ voor het land van de Armen de Poth aan de Leusbroekerweg. Over akkerbouw en extensieve veeteelt (schapen en potstal) op de zandgronden in O-Utrecht, zie Blekkenhorst e.a., p. 45. 27 Reijnders, p. 92. 28 AE, Archief Armen de Poth, inv. nr. 242: kopie van besluit Staten uit 1631: de eigenaren van 26 hoeven waren hierbij betrokken, o.a. Peter van Schayck rentmeester van de Armen de Poth en Gerrit van Dashorst. N.B. de meent was vroeger het eigendom van de bisschop van Utrecht, zie Verduin, p.33. 29 AE, Archief Armen de Poth inv. Nr. 243, map 517, overeenkomst uit 1666, door Van Meerveen en Van Schadijck ondertekend als administrateurs. 30 Ibidem, plaggenveld 50 gulden, bouwland 250

tot 350 gulden; dit verschil in waarde (1 op 5) kwam ook elders in het land voor, zie Bieleman, p. 79. 31 APAA, nr. 148 en AE, Archief Armen de Poth inv. nr. 243, map 517, enkele schetskaartjes uit 1657. 32 Van Bemmell, deel 2: regenten van Armen de Poth. (N.B. soms waren het dezelfde personen als die in de fundatie als administrateur werkzaam waren). 33 APAA, nr. 148; Du Pui, p. 39; Archief Armen de Poth inv. nr. 243 map 517. 34 AE, kaartencollectie, K 17-6, getekend door J. van Diepenem (circa 1650). 35 AE, kaartencollectie, Leusden 10025 (kaart 1001_498), kadastrale kaart van Leusden en omgeving (19^e eeuw). In AE, Archief Armen de Poth, nr. 445: in 1796 spreekt men van ‘plagveld gelegen in de Staart van Leusbroek’.

directe afstammelingen ging het beheersrecht door overerving over op personen die door huwelijk met een afstamming daartoe gerechtigd waren. Dit recht werd gezien als een heilige plicht, ingegeven door de aloude richtlijn voor de christen: 'mensen gegeven is Gode geleend'.

Bij de stichting bepaalden de fundateurs dat na hun dood altijd de drie naaste – mannelijke – familieleden ('maghen') van Willem van Byler Jacobszoon het bestuur in handen moesten hebben. Als 'beloning' zou ieder bestuurslid een 'kwart' (= circa 1 liter) goede wijn genieten.³⁶ In het geval er geen geschikte of waardige opvolgers aanwezig waren, zouden de oudste burgemeester en de twee kerkmeesters van de Sint-Joriskerk uit de naaste familie een nieuw bestuurslid kiezen. Intussen moesten de drie genoemde bestuurders het bewind op zich nemen, voor welke dienst zij eveneens een kwart goede wijn per jaar zouden genieten. Van deze schenking met de voorwaarden daarin vermeld, berustte één exemplaar zo mogelijk bij de oudste nazaat van Willem van Byler Jacobszoon, het tweede exemplaar bleef bewaard in de kamer van de kerkmeesters van de Sint-Joriskerk.³⁷

Het is niet zó verwonderlijk, dat de stichters aan de oudste burgemeester en kerkmeesters dachten. Diverse leden van de familie Van Byler bekleedden hoge functies zowel in het stadsbestuur als in het bestuur van de kerk en konden dus weten welke invloed deze functionarissen konden uitoefenen. Daarbij kwam het feit dat de stedelijke overheid ook zorg droeg voor het bestuur van liefdadigheidsinstellingen.³⁸

In de jaren van de Opstand tegen de 'Heer der Nederlanden', koning Philips II, bleef Amersfoort trouw aan de koning en aan de katholieke kerk. De stad weigerde in januari 1579 de Unie van Utrecht te ondertekenen, ook al behield iedereen volgens artikel XIII van de Unie vrijheid van religie.³⁹ Enkele maanden later ging Amersfoort, belegerd door de troepen van graaf Jan van Nassau, broer van prins Willem van Oranje, overstag.⁴⁰ Afgevaardigden van de stad ondertekenden in juni de Unie van Utrecht; Amersfoort voegde zich bij de Opstand.⁴¹

Door de 'alteratie' kregen de protestanten de macht, de stadsregering kwam in handen van 'die van de nieuwe, gereformeerde religie'. Zij heeft geprobeerd de liefdadigheidsinstellingen onder haar gezag te brengen en te laten besturen door gereformeerden. De Staten van de provincie Utrecht stonden in dit streven aan haar kant. De katholieken verzetten zich daartegen zo lang als mogelijk was. Een goed voorbeeld van dit verzet was de poging van de stadsregering het bestuur over het weeshuis in handen te krijgen: in 1583 mislukte deze. In 1586 slaagde zij er wél in het burgerweeshuis te reformeren. Voortaan mochten uitsluitend gereformeerde wezen opgenomen worden.⁴²

Vanouds katholieke instellingen werden verboden, bezit van en inkomsten uit typische katholieke instellingen als kloosters werden onteigend door de overheid en gebruikt om goede doelen te bekostigen zoals de opleiding van predikanten.⁴³ Bestuursfuncties in tot dan toe katholieke instellingen die na de Reformatie gehand-

³⁶ Verhoeff, p. 110. N.B. aangenomen dat met dit 'kwart' bedoeld zou zijn 'het kwartier', zijnde driekwart kroes (één kroes = 1,4 liter). ³⁷ APAA nr. 143. ³⁸ Dit kwam ook in andere steden voor; in het geval van het Burgerweeshuis te Harderwijk, zie Moorman van Kappen, p. 25.; in het geval van het weeshuis te Woerden, zie Vis, p. 32 (de vroedschap aldaar bezat de 'superintendentie'). ³⁹

Groenveld / Leeuwenberg, pp. 34-35. ⁴⁰ Smit, 'De Reformatie...', pp. 231 e.v.. ⁴¹ Groenveld / Leeuwenberg, p. 44. ⁴² Van Wees, pp. 31-36. ⁴³ In Utrecht, zie Kunst (de titel van zijn boek is veelzeggend); in Woerden, zie Vis, p. 25; in Sneek, zie G. Bakker e.a., p. 7; zie ook Hiddema, p. 16 (verwijst naar soortgelijke gevallen in Delft, Amsterdam en Den Haag).

haafd bleven, werden voortaan door gereformeerden bekleed.⁴⁴

De Bijlerfundatie geraakte na 1580 in een lastig parket. Eigenlijk zouden de administrateurs of regenten gereformeerd moeten zijn. Wat betreft het verrichten van liefdadigheidswerk echter zal het stadsbestuur niet moeilijk gedaan hebben. Er bestond namelijk tot het begin van de 17e eeuw geen algemene beurs waaruit de armenzorg gefinancierd werd. Pas in 1605 bepaalde het stadsbestuur dat alles wat door de godshuizen ten behoeve van de armen verdeeld werd in de Sint-Joriskerk, voortaan uit de beurs van de stad zou komen. De bedéling werd vanaf dat moment meer centraal geregeld.⁴⁵

Het proces van 'altereren' verliep overigens moeizaam, juist omdat veel leden van de stadsregering familiebanden hadden met hen die Rome trouw bleven.⁴⁶ Bovendien was er onder veel mensen een grote aarzeling om over te gaan naar de strenge calvinistische leer. Zij hielden zich liever neutraal.⁴⁷ Na de Nationale Synode van Dordt in 1619 kreeg de gereformeerde religie meer aanhang in Amersfoort: de gemeente nam snel toe in aantal gelovigen.⁴⁸ Toch werd de stad nooit geheel protestant: in 1798 – toen de vrijheid van godsdienstuitoefening een feit was geworden – was veertig pro-

cent van de bevolking nog katholiek; een kleiner aantal volgde een andere protestantse richting zoals de lutherse gemeente dat deed.⁴⁹

3 Vicarie of fundatie: pogingen om de Bylerfundatie over te nemen 1660-1670

Exacte cijfers over de groei van het gereformeerde deel van de stadsbevolking zijn niet te geven; wel is zeker dat in de 17^e eeuw de gereformeerden niet de meerderheid vormden.⁵⁰ Het lijkt er eerder op dat de opblaiende 'papenhaat' in de jaren na 1651 een oorzaak was voor het handelen van stadsregering en Staten. In dat jaar hadden de Staten – Generaal in Den Haag beslist dat de rooms-katholieke godsdienst met meer kracht bestreden moest worden. Dat was kennelijk nog altijd nodig, gelet op het grote aantal getrouwen aan Rome's leer.⁵¹ Ook de synode van Utrecht van 1651 besloot tot maatregelen tegen de macht van het pausdom: de zogenaamde 'Kerkelijke middelen tot weering des Pausdoms'. Deze moesten onder andere worden afgekondigd vanaf de kansel.⁵² De predikanten drongen meer dan eens bij de overheid aan om straffer op te treden tegen de 'pauzgezinden', vaak tevergeefs.⁵³

De gereformeerde kerk werd de publieke kerk

44 In Amersfoort werd het kapittel van de St. Joriskerk gereformeerd, Hovy, pp. 65-66. Deze 'reformatie' vond ook bij de andere kapittels in de provincie Utrecht plaats. De kapittelheren en decaan of proost genoten grote inkomsten (zie bijvoorbeeld: HUA, Archief van het kapittel van Sint Jan). 45 AE, Archief van het Stadsbestuur nr. 1 nr. 19, RS, band 1604-1611, folio 34 verso, 5 augustus 1605: oprichting algemene 'borsse'. 46 In allerlei families kwam deze tweedeling voor: Van Westrhenen, Van Byler, en andere, zie Smit, p. 235. 47 Kaplan, p. 29; Duke, p. 231 (geen echte sympathie voor nieuwe religie); Smit, p. 247 (veel 'liefhebbers', geen echte lidmaten). 48 AE, Archief hervormde gemeente Amersfoort) nr. 73 (lidmatenboek 1622 – 1672), groei met 40 lidmaten of meer per jaar in de eerste jaren na 1620. 49 Kistemaker, p. 18: eerste dienst in de lutherse kerk aan de Langestraat in 1686. 50 Smit, 'De

reformatie...', p. 254: de gereformeerde bevolkingsgroep in de stad bleef beneden de vijftig procent; volgens deze schrijver hielden gereformeerden, rooms-katholieken en andere protestantse groepen elkaar in evenwicht. 51 Frijhoff / Spies, p. 355: de gereformeerde kerk in 1651 als publieke kerk erkend; Broeyer, p. 37: het vasthouden aan de traditionele volkscultuur was een doorn in het oog van de gereformeerden. 52 HUA, Archief van het Provinciaal Kerkbestuur: vanaf 1652 moesten deze afgekondigd worden. 53 De visitatieverslagen van deputaten van de gereformeerde classis bijvoorbeeld aan de kerkenraad en predikant ten platte lande getuigen daar onverbloemd van, zie HUA, Archief classis Utrecht (visitatieverslagen). In de verslagen van de vergaderingen klaagden de predikanten met grote regelmaat over de openlijk anti-gereformeerde houding van de roomsen.

en de tegenstelling tussen gereformeerden en andere geloofsgroepen nam toe. Er ontstond een op de godsdienst gebaseerde verkokering van de samenleving.⁵⁴ Zo mochten gereformeerde burgerwezen niet bij een 'roomse' baas werken en het was hen niet toegestaan om – na het verlaten van het huis – te trouwen met iemand van een ander geloof.⁵⁵

Vanaf 1652 mochten in de raad van de stad alleen de 'gequalificeerde rijkste, vreedzaamste ende verstandigste borgers, zijnde van de ware christelijke Gereformeerde religie' zitting hebben.⁵⁶ De druk op de katholieken nam toe.

Onder invloed van deze ontwikkelingen is het niet onbegrijpelijk dat de stadsregering probeerde greep te krijgen op de Bylerfundatie. Volgens haar was de fundatie van de Van Bylers een 'vicarie', die ooit als zodanig gesticht was in de Sint-Joriskerk.⁵⁷ Op de altaren in deze kerk waren sinds de late middeleeuwen veel vicarieën gesticht, elk met een inkomstenbron voor de 'vicaris' die als tegenprestatie zielmissen las voor de stichter(es).⁵⁸ Het is al eerder vermeld: een fundatie leek als particuliere stichting op een vicarie, maar was niet verbonden aan de kerk (een altaar) of een kerkelijk rechtspersoon. Door de gelijkenis, zeker wat betreft het vrome of liefdadige doel (Lat. 'pia fundatio'), kan de magistraat gemeend hebben te kunnen en moeten handelen zoals gedaan in 1660. Toen besloot hij dat de inkomsten uit de Bylerfundatie net als die uit andere vicarieën ten goede zouden moeten komen aan de predikanten in de stad. De Staten van Utrecht hadden aan dit besluit hun goedkeuring gehecht mede gelet op de naar

hun oordeel sterke groei van de gereformeerde kerken in de stad.⁵⁹

De administrateurs hebben de visie van het stadsbestuur kennelijk bestreden, althans het stadsbestuur zag voorlopig geen resultaat. Vier jaar later, in 1664, kwam de kwestie weer aan de orde. De stadsregering van Utrecht had de Staten van de provincie gevraagd om steun bij de verkrijging van de inkomsten uit de vicarieën. Zij kreeg toen het recht een derde deel (de 'tertie') van de vicariën op te eisen voor het onderhoud van de gereformeerde predikanten; de 'possesseur' behield tweederde van het inkomen. De bezitters van vicarieën moesten binnen drie maanden aangifte doen van hun inkomsten op straffe van de afdracht van het inkomen dat gedurende drie jaar uit hun vicarie verkregen was.

Het Amersfoortse stadsbestuur volgde hierin het voorbeeld van Utrecht en sommeerde de administrateurs van de godskamers in Sint Andriesstraat en Valkestraat, en van andere fondaties hun inventaris binnen zes weken in te leveren op straffe van vijftig gulden boete.⁶⁰ Reeds in juni had de stadsregering de administrateurs onder wie mr. Godefroy van Meerveen van de Bylerfundatie, regenten en beheerders gemaand hun 'inventaris, staet ende reeckeninghe van de effecten ende Lasten' in te leveren. Zij gaven daaraan echter geen gevolg, zodat burgemeester en oud-burgemeester in april 1665 de opdracht kregen te onderzoeken hoe het stond met het opvolgen van de resoluties van juni en november 1664.

In de tweede helft van de jaren zestig nam de spanning tussen rooms (paaps) en gereformeerd

54 L.V.H., p. 220; Frijhoff / Spies, p.355; Groenveld, Huisgenoten', pp. 22- 23. 55 Van Wees, p. 82. 56 Van Bommel, deel 2, p. 648 (besluit van de raad 1652). 57 Of voor de studie van hun zoons (predikantenstudie); er was in het begin van de 18de eeuw onenigheid daarover tussen hoofdschout J. F. Teeckman en het bestuur van het Stadskinderhuis, zie AE, Archief Burgerweeshuis, nr. 488: vicarie op het Bruine Kruisaltaar. 58 AE, Archief

kapittel St. Joris, vicarieën in de St. Joriskerk gevestigd. Post, deel 1, pp. 321-323 (over vicarieën in het algemeen); Van Kan, 'Opdat zij verlost worden...', pp. 42-43 (in Amersfoort). 59 Van Bommel, deel 1, p. 157: Henricus Teeckman en Vincentius van Deurn waren als predikant benoemd. 60 AE, Archief van het Stadsbestuur, nr. 19, RS, 14 november 1664.

in de stad toe. De ontevreden predikanten hebben in zoverre hun zin gekregen dat het stadsbestuur actie ondernam om de plakaten en ordonnanties van de Staten van Utrecht na te leven: iedere bezitter van een vicarie moest opening van zaken komen geven over de bezittingen van het vicarie. Ook Van Meerveen moest komen om dat te doen wat betreft de door hem geadmistrateerde vicarie van Goort Vlugh. Altijd hadden de katholieken de inkomsten uit deze vicarie bezeten, de laatste was priester Willem Vlugh.⁶¹ Hij heeft zich echter tegen de eis van het stadsbestuur zo lang mogelijk verzet.⁶²

Intussen was de kwestie van de zogenaamde vicarie van Byler gaan spelen. Deze 'vicarie' was gefundeerd door mr. Jacob van Bijler in het St.-Pietersgasthuis. Ter nagedachtenis aan hem hebben Ryck van Byler en echtgenote Margriet in 1540 deze begiftigd met het huis naast de oude Munt en met geld.⁶³ Hebben de schenkingen aan deze vicarie, 'vanwege' Jacob gefundeerd, en het feit dat rond 1660 de fundatie nog altijd naar Jacob van Byler werd genoemd, ertoe geleid dat men in het stadhuis meende dat de fundatie een vicarie was?

Tot dan toe was deze vicarie echter niet 'aangebracht' en een vicaris was niet bekend bij het stadsbestuur. In het najaar van 1669 ging de rentmeester van de tertiën van de vicarieën, G. J. Roosterkerck, naar Leusbroek. Daar liet hij zich door iemand het land van de 'vicarie Rijck van Bijlart' aanwijzen. Enkele maanden later liet hij van het plakkaat ene vijftigtal afdrucken maken om bekendheid te geven aan de kwestie van de 'vicarie'. De bedoeling daarvan is niet bekend, omdat zij niet bewaard gebleven zijn (n. b. het is opvallend dat toen over een vicarie gesproken werd).

Schepen Ryck Rutgerze van Noort wilde de collatie van een vicarie op naam van zijn zoon Henrick gesteld zien door de Staten van Utrecht. Daarom verzocht hij Gedeputeerde Staten de vicarie van Rijck van Bijlert op naam van zijn zoon Henrick te brengen opdat deze zijn theologische studie kon volbrengen. Hij verwees hierbij naar de resolutie van de Staten uit 1666 over de vicarieën en de goederen daartoe behorende, die voor het onderhoud van de predikantenstand (en aanstaande predikanten) moesten gaan dienen.⁶⁴

Inderdaad ontving administrateur van Meerveen op 5 februari 1670 van de rentmeester van de tertiën van de vicarieën schriftelijk opdracht om zijn stukken te overleggen. In reactie daarop vroeg Van Meerveen het stadsbestuur om steun. Nu hij van de Staten opdracht had gekregen bewijsstukken in te leveren, zou hij hoge kosten moeten maken. Het was volgens hem toch ook in het stadhuis bekend dat hij al vele jaren de functie van 'distributor' (hier bedoeld als beheerder, vW) bekleedde van goederen 'uit kracht van een fundatie van Bijlers', de voorouders van zijn echtgenote. Deze fundatie was gesticht ten behoeve van de armen in de stad, de uitdrukkelijke voorwaarde die de fundateurs gesteld hadden, was duidelijk (zie paragraaf 1). Nu eisten de predikanten echter de tertiën van de vicarieën op, op basis van de resolutie van het stadsbestuur de dato 5 december 1664. Ook bij de Staten hadden de predikanten deze tertiën reeds opgeëist. Hij vroeg nu de stadsregering te kiezen voor de fundatie, zodat het geld van de fundatie als vanouds zou kunnen worden besteed aan de armen in de stad.

Terwijl dus Van Meerveen ervan overtuigd was dat de voorouders van zijn vrouw een funda-

61 Heer Jacob Vlugh is genoemd in AE, Archief van het Stadsbestuur, nr. 7, RS, 1535. Zie ook Van Kan, 'Opdat zij verlost mogen worden...', p. 54. 62 AE, Archief van het Stadsbestuur, nr. 33, RS, 31 augustus, 7 september en de politie van 14 september 1668 (inkomsten uit landpacht

en rente van obligaties). 63 AE, Rechterlijk Archief nr. 436-3, band 1540-1551: in het jaar 1540 zijn deze schenkingen gedaan. 64 HUA, AS, 'prothocolle van de Resolutien genomen bij Gedeputeerde Staten' 11 januari 1670.

tie hadden opgericht, waren de rentmeester van de tertiën en de predikanten van mening dat de fundatie van Van Byler een *vicarie* was. De dominees zijn naar Utrecht gegaan, wat blijkt uit het rekeningenboek van de rentmeester van de tertiën, Roosterkerck. Laatstgenoemde had in Utrecht op 16 en 17 december 1669 Van Meerveen ‘geciteerd’: er zou een proces tegen hem aanhangig worden gemaakt. Op 17 januari 1670 was Roosterkerck samen met twee predikanten opnieuw naar Utrecht gereisd om met de advocaat te overleggen over een memorie voor de Staten inzake de vicarie gefundeerd door ‘Jacob van Bijlert’. Een kleine maand later ging Roosterkerck wederom naar Utrecht in verband met de op te stellen memorie.⁶⁵

Gedeputeerde Staten bogen zich op 17 februari over de kwestie van de vicarieën. Op verzoek van Gerrit Gijsbertsz., ontvanger van de tertiën te Amersfoort, werd gedaagde Van Meerveen gelast binnen veertien dagen de stukken die hij onder zijn berusting had, te overleggen.⁶⁶ Zo hij dat niet deed, zou recht gesproken worden op basis van wat dan bij dit college aan stukken aanwezig was.

Hoewel de afloop van het geschil tussen enerzijds stadsbestuur, rentmeester en collecteur van de tertiën en anderzijds de fundatieadministrateur niet is overgeleverd, kan op grond van de archiefstukken die in het bezit van de Bijlaarsfundatie zijn, worden vastgesteld dat het bestuur katholiek bleef en de inkomsten uiteindelijk volledig ten goede kwamen aan katholieke armen en niet aan de opleiding tot of onderhoud van de pre-

dikant. Ook in het resolutieboek van het stadsbestuur is geen opmerking te vinden over de ‘vicarie’ van Byler.

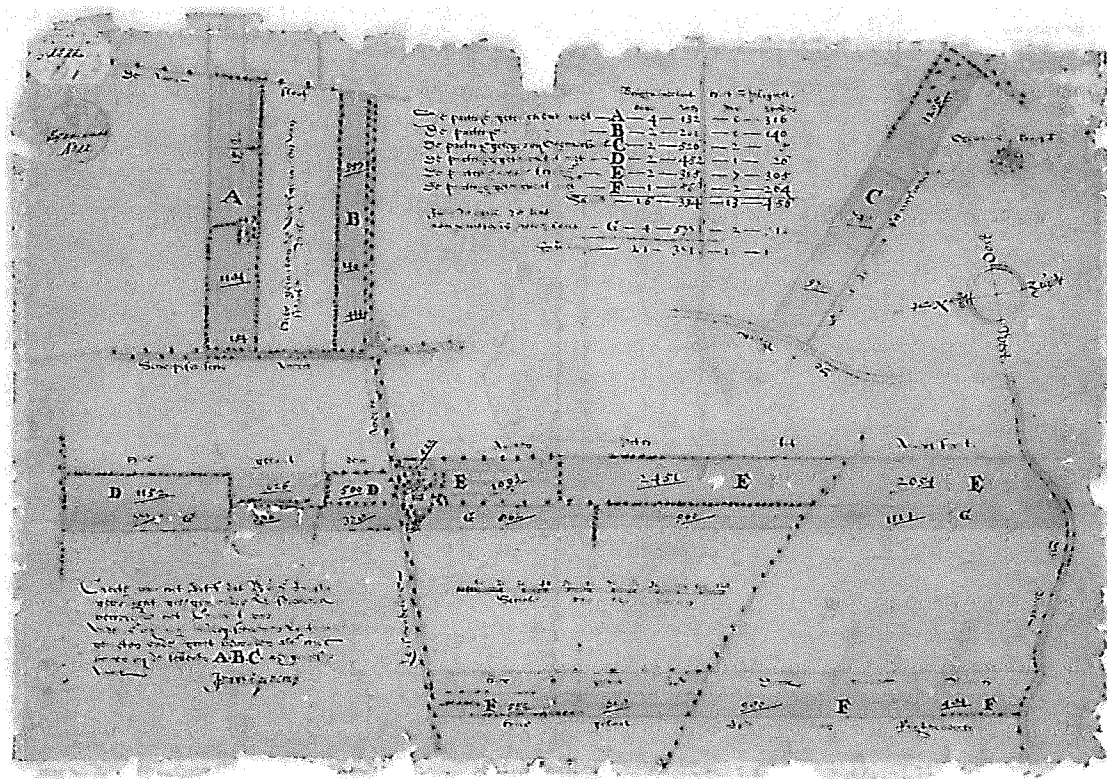
4 Nazaten en aanverwanten van het geslacht Van Byler oefenen het beheer uit, tot 1801

Al vóór het jaar 1600 was er geen katholieke mannelijke Van Byler meer voorhanden om het bewind over de godskamers te voeren.⁶⁷ In 1592 was Gheraert van Schadijck ‘beveelhebber’ van de fundatie. Deze functie bekleedde hij in 1629 nog altijd.⁶⁸ Gheraert en mr. Peter van Schadijck waren in die jaren administrateurs van de fundatie.⁶⁹ In 1644 deed Peter van Schadijck het samen met mr. Godefroy van Meerveen.⁷⁰ In 1658 waren Van Meerveen en Everard van Schadijck – de laatste namens zijn vader Peter – administrateur.⁷¹

Tussen de geslachten Van Westr(h)enen, Van Schadijck, Van Li(e)laer, Van Dashorst en Van Meerveen bestonden in de loop van de 17^e eeuw huwelijksbanden. In 1609 was Dirck van Westrhenen getrouwd met Margaretha van Schadijck. Willem van Lilaer, weduwnaar van Elisabeth van Westrhenen, hertrouwde met Emma van Dashorst. Mr. Godefroy (Godfried) van Meerveen was in 1634 gehuwd met Henrica van Dashorst. Deze beheerde namens zijn vrouw de Bylerfundatie.⁷² Hij was familie van mr. Peter van Schadijck en voerde mede uit naam van Johan van Westrhenen de administratie van de vicarie van Goort Vlugh.⁷³ De families Van Westrhenen en Van Meerveen waren door huwelijken verknoot met elkaar⁷⁴ én

65 Op 3 en 4 februari 1670. 66 Deze Gerrit Gijsbertsz. werd als ontvanger van de tertiën ook in 1668 betrokken bij de kwestie van de vicarie Vlugh, zie AE Archief van het Stadsbestuur, nr. 33, RS, 14 september 1668. 67 Zie voor de genealogie Van Byler *De Nederlandsche Leeuw*, maandblad van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht en Wapenkunde (1945–1946), nr. 12 (december). N.B. het geslacht van Byler werd protestant, zie Smit, ‘De samenstelling...’, pp.49 e.v.. 68 APAA nrs. 145 en 146. 69 Ib., nr.147. 70 Ib., nr. 145. 71 Ib., nr. 148.

72 Ib.; AE, AVN, ATOo8a001, 31 juli 1648, G. van Meerveen onder huwelijksvoorwaarden op 15 januari 1634 gehuwd met Henrica van Dashorst.; Ib., ATOo2a001 (1609): Dyrick van Westrhenen en Margaretha van Schadyck echtgenoten) en Ib. ATOo8a001, 16 februari 1651 en 25 februari 1660: Marten Meyster en Aletta van Westrhenen echtgenoten. 73 AE, Archief van het Stadsbestuur, nr. 35, RS, 4 oktober 1669. 74 Smit, *De samenstelling van...*, pp. 101 en 121. Ib., p. 78: Van Dashorst verbonden met Van Lielaer.

Kaart van J. van Diepenem, circa 1655
(Archief Eemland, kaart K 043 (Leusden)
inv. K 17-6).

met de familie van Everard Meyster, de bekende 'Dolle Jonker' die de kei naar de stad liet trekken.⁷⁵ Geertruyd, de zuster van Everard Meyster, was getrouwd met Cornelis de Rout (Derout), heer van Ganswijk in het Land van Altena; een neef van haar, Jacob Hiacint Dierhout, zou de rechten op het beheer van de fundatie erven.⁷⁶

Dochter Hadewij (Hadewich Maria) van

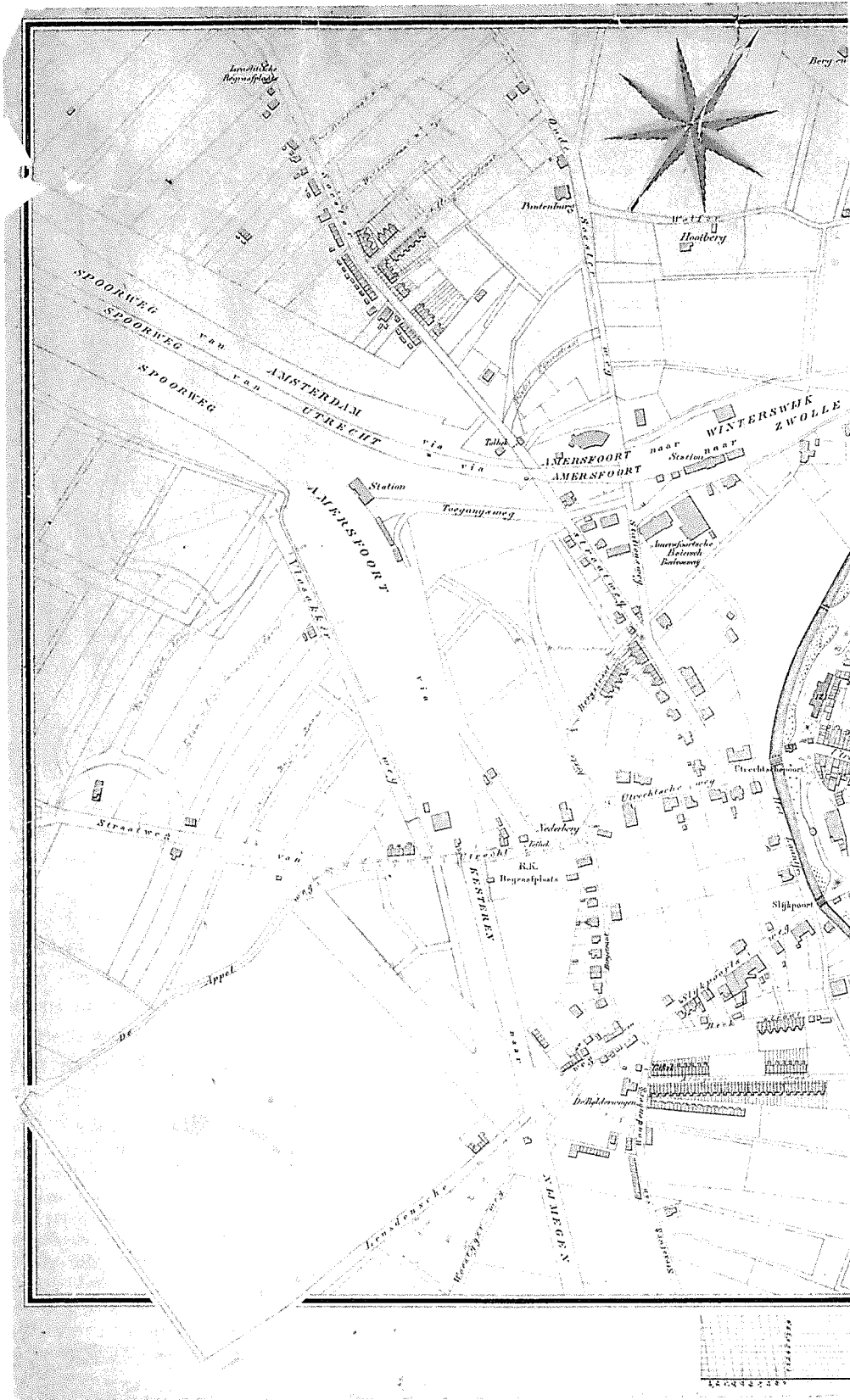
Meerveen namelijk trouwde in 1671 met jonker Jacob Jordaan van Westrhenen.⁷⁷ Zij kregen vier kinderen, twee jongens en twee meisjes. Alle vier stierven kinderloos.⁷⁸ Jonker Jordaan Gerard van Westrhenen erfde na het overlijden van Jacob Jordaan in 1711, het recht om de fundatie te besturen.⁷⁹ Hij was generaal-majoor in het Staatse leger en groot-majoor van de stad Venlo geweest.

⁷⁵ Zie Diane Hamer en Wim Meulenkamp, *De Dolle Jonker, leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)*, Amersfortia reeks deel 5. ⁷⁶ Ganswijk: heerlijkheid, groot ruim 139 bunder, zie Van der Aa, 4^e deel, p. 433; HUA, NSU, U81a1-186/187: akte van 26 december 1676 en U139a3, akte nr. 90 van 31 december 1710. ⁷⁷ AE,

DTB, Dopen R.K. Kromme Elleboog, band 1690-1709: potloodaantekening op schutblad voorin. ⁷⁸ APAA, nr. 148; onder wie Wendelina Theresia in 1685 (GAA, DTB, Dopen R.K. Kromme Elleboog, band 1680-1692: 19 juli 1685. ⁷⁹ AE, DTB, Overlijden R. K. Kromme Elleboog, band 1709-1805, september(?) 1711.

Kaart waarop in-
getekend de eigen-
dommen van de
Bijlaarsfundatie
aan Breestraat,
Valkestraat en
Sint Andriesstraat.

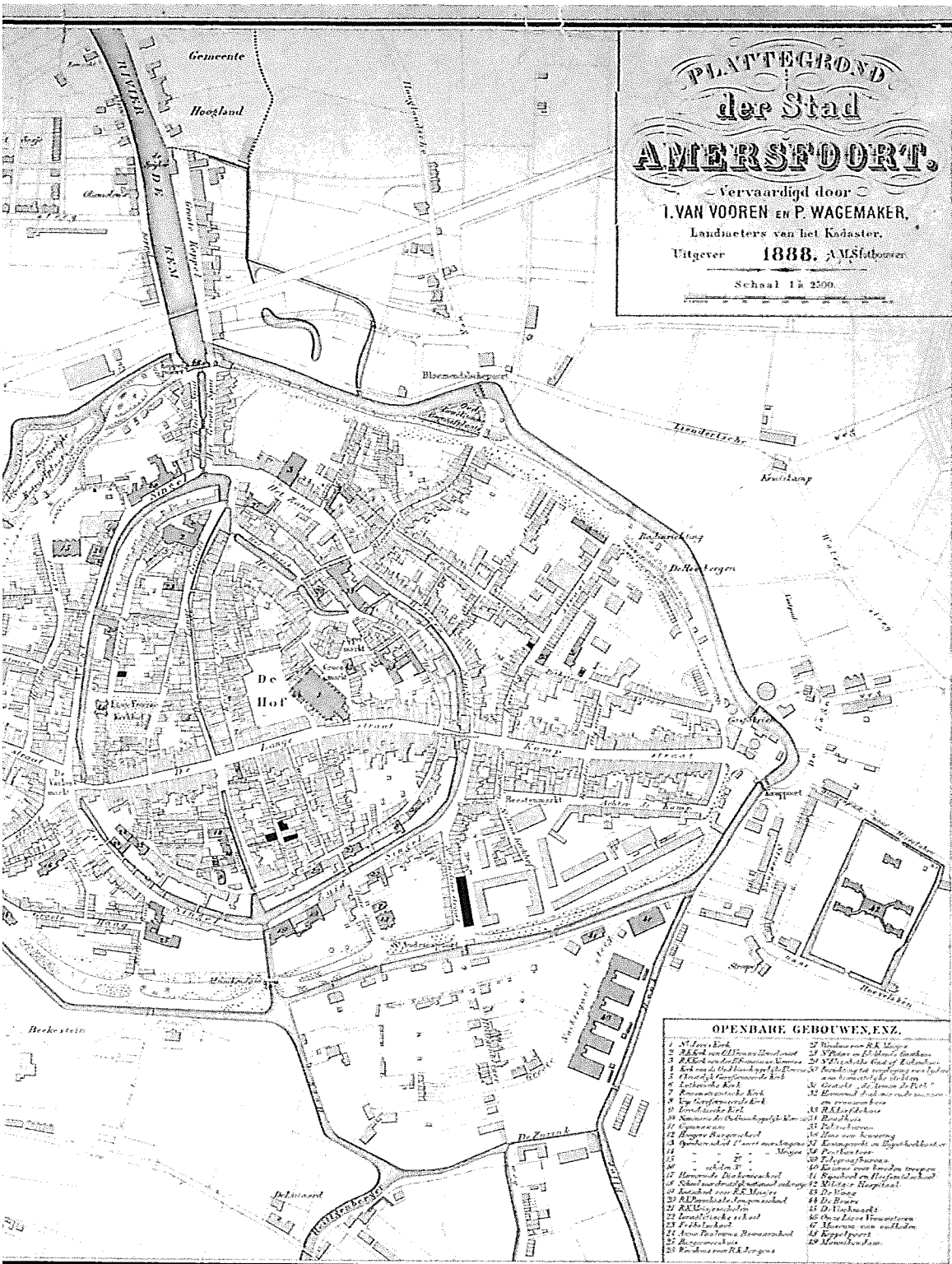
■ = Bezit van de
Bijlaarsfunctie
in de stad

PLATTEGROND der Stad AMERSFOORT.

Vervaardigd door
I. VAN VOOREN EN P. WAGEMAKER,
Landmeters van het Kadaster.
Uitgever 1838. AMSTERSDAM.

Schaal 1:2500

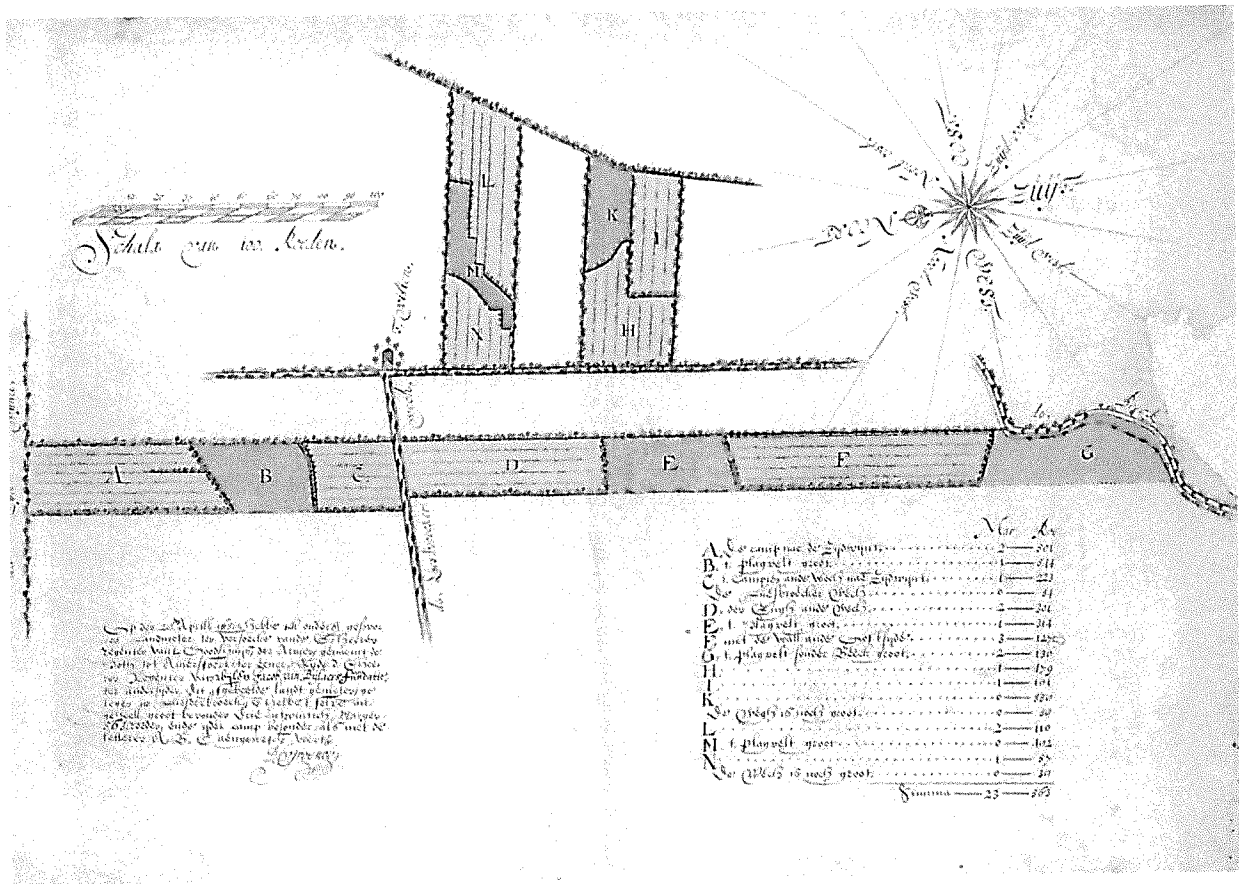

OPENBARE GEBOUWEN, ENZ.

1 St. Janskerk	27 Nieuwkerk RK. Maria
2 RK. Sint-Andreaskerk	28 St. Petrus en Pauluskerk
3 RK. Sint-Stephanskerk	29 St. Petruskerk
4 RK. Sint-Elisabethkerk	30 St. Petruskerk
5 RK. Sint-Elisabethkerk	31 St. Petruskerk
6 RK. Sint-Elisabethkerk	32 St. Petruskerk
7 RK. Sint-Elisabethkerk	33 St. Petruskerk
8 RK. Sint-Elisabethkerk	34 St. Petruskerk
9 RK. Sint-Elisabethkerk	35 St. Petruskerk
10 RK. Sint-Elisabethkerk	36 St. Petruskerk
11 RK. Sint-Elisabethkerk	37 St. Petruskerk
12 RK. Sint-Elisabethkerk	38 St. Petruskerk
13 RK. Sint-Elisabethkerk	39 St. Petruskerk
14 RK. Sint-Elisabethkerk	40 St. Petruskerk
15 RK. Sint-Elisabethkerk	41 St. Petruskerk
16 RK. Sint-Elisabethkerk	42 St. Petruskerk
17 RK. Sint-Elisabethkerk	43 St. Petruskerk
18 RK. Sint-Elisabethkerk	44 St. Petruskerk
19 RK. Sint-Elisabethkerk	45 St. Petruskerk
20 RK. Sint-Elisabethkerk	46 St. Petruskerk
21 RK. Sint-Elisabethkerk	47 St. Petruskerk
22 RK. Sint-Elisabethkerk	48 St. Petruskerk
23 RK. Sint-Elisabethkerk	49 St. Petruskerk
24 RK. Sint-Elisabethkerk	50 St. Petruskerk
25 RK. Sint-Elisabethkerk	51 St. Petruskerk
26 RK. Sint-Elisabethkerk	52 St. Petruskerk

Tessing & Co. Hof 14th. Amsterdam.

Schaal 1:2500.

Kaart van Dirk van Groenouw van de landerijen in Leusbroek (Archief Eemland, Archief Armen de Poth K nr. 113)

Kaart van Dirk van Groenouw (detail)

Van de 20de April 1650. hebbe ick onder of gespro-
ken Landmeter des Verboecks vande E. Heerles
Regentes van t Gooch/land, der Armes gemeent de
Dott, tot Amdersfoort, ten Leue. Ende d. E. Hee-
res Regentes van abijlen Jacob van Bijaers Fundatie,
ten ander syde. Dit afgebeelde landt gemetes ge-
legen in Suederbroeck, is hebbe f. setve mit
geheel groot bevonder drie en twintich Margen/
263 roeden, Ende yder camp besonder als met de
letteres A. B. C. aengeteget voert.

Dirk van Groenouw
1650

Armenwoningen van de fundatie, in de Sint Andriesstraat, gebouwd in 1872 in de plaats van de oorspronkelijke armenkamers. Gesloopt in 1971 (fotograaf: Th. Hendriksen; Archief Eemland nr. 04759).

Samen met zijn knecht Leendert de Heer en zijn dienstbode woonde hij in een huis op het Havik.⁸⁰

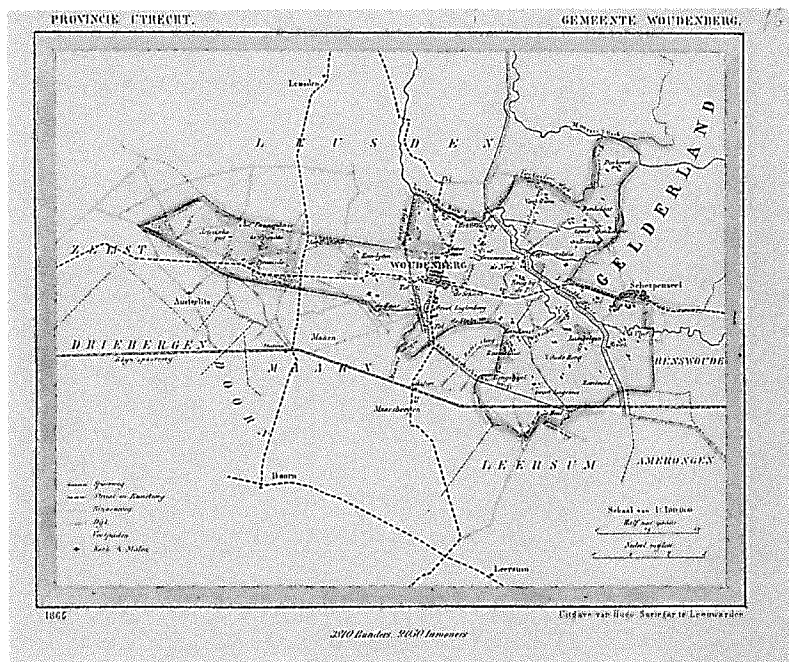
Dat hij de fundatie beheerde blijkt uit het feit dat hij genoemd wordt op een kaart uit circa 1745, toen het 'retranchement' werd gegraven. Dit was een verdedigingslinie, die op last van de Raad van State in de jaren 1745 – 1746 werd aangelegd. Deze zogeheten 'Grebbeinie' – zich uitstrekkend van Rhenen door de Gelderse Vallei tot de toenmalige Zuiderzee – liep ook over een stukje van de Engh van het land van de fundatie in Leusbroek.⁸¹ De aanleg leidde tot schade aan land en hofsteden

van de grondeigenaren, zodat de gedupeerden in 1748 de Staten van Utrecht verzochten om vrijstelling van betaling van de ongeden (=grondbelasting) op hun 'vergraven' landerijen. Jordaan Gerard van Westrhenen was een van de ondertekenaars.⁸² In later tijden werd over dit tracé het Valleikanaal gegraven.⁸³

Na het overlijden van Jordaan Gerard Van Westrhenen in 1751 ging dit recht over op jonkheer Jacob Hiacint Dierhout – de eerder genoemde verre verwant – en zijn zusters.⁸⁴ Het ging om het beheer over de elf huisjes in de Sint Andriesstraat.

⁸⁰ *Liberale Gift 1747* (coll. AE). ⁸¹ Deze liniedijk liep van de Slaperdijk naar de Eemdijk. ⁸² HUA, AS, nr. 598: memorie van ongeden 1747 – 1752 (ook de weduwe van Aloysius van Muijwijk, Aleyda van Lilaer, zette haar

handtekening). ⁸³ AE, Archief van St. Pieters- en Bloklants Gasthuis, K 21-8. ⁸⁴ AE, DTB, Grafregister St. Joris, band 1748-1759: 1 april 1751; HUA, NSU, U166a28-72, akte van 25 mei 1751 (zie ook Van Rootselaar, deel 2, p. 393).

Gemeentekaart van Kuyper van Woudenberg, 1865, met de Grebbelinie ingetekend (Museum Flehite).

Bovendien verkreeg hij bij testament nog elf andere kamers of huisjes onder zijn bewind: acht in de Valkestraat, twee in de Breestraat en één in de Coninckstraat. Op deze laatste na waren alle huizen altijd 'bewaard' in de familie en werden de inkomsten daaruit aangewend voor armen.⁸⁵

Op 22 januari 1759 schonk jonkheer Dierhout die in Amersfoort onder andere in de Krommestraat een huis bezat en in de vrijheid van de stad

enige stukken land,⁸⁶ bij notariële akte het bewind over al deze 'godskamers' aan Aleyda van Li(e)laer in Amersfoort, weduwe van jonkheer Aloysius van Muijlwijk. Hij vond zich namelijk niet zoals hij zelf zei, de juiste persoon om de godskamers te besturen.⁸⁷ Dierhout was ongetrouwd gebleven, had een reeds gevorderde leeftijd bereikt en woonde in Utrecht.⁸⁸ Aleyda (Alida) van Lilaer was kind van een vermogende, katholie-

⁸⁵ AE, Archief van het Stadsbestuur, nrs. 1-9 RS, 1436-1544. De familie Van Westrhenen was in de 16^e eeuw zeer belangrijk in de stad; diverse leden van deze familie bekleedden posities in het stadsbestuur: schepen, raad, weesmeester of burgemeester, en in diverse godshuizen (bv. het Burgerweeshuis, zie Van Wees, *Burgerweeshuis*, pp. 11 en 20). Zie de namenlijsten opgenomen in Van Bemmelen, deel 2. Na de reformatie van Amersfoort verloor de familie veel aan invloed in de stedelijke samenleving,

doordat zij katholiek bleef. ⁸⁶ Melchior, p. 38 (aan de Vijverzijde); bovendien een perceel aan de 'Soesderweg', Melchior, p. 96; HUA, NSU, U 184a27, 203-1 en 203-2 (verkocht in 1766). ⁸⁷ APAA nr. 149; zie ook HUA, NSU, U 184a24-8 akte van 22 januari 1759. ⁸⁸ HUA, DTB, Utrecht nr. 1236-9, begraafboek 1760-1769: op 1 december 1768 was Dierhout, 'bejaarde vrijer', overleden (in de Buurkerk begraven).

ke familie, die al vele generaties in Amersfoort woonde. Ze werd in 1694 gedoopt in de Elleboogkerk.⁸⁹ Volgens de ‘Blaffert’ (= het haardsteden- of huisgeldregister) bezaten de Van Lilaers in 1755 zesendertig percelen in de stad. Een flink aantal gelet op het totaal van 618 particuliere percelen in de stad.⁹⁰ De familie heeft de katholieke gemeenschap, behorend tot de ‘statie’ van Sint Franciscus Xaverius met haar kerkgebouw op ‘t Zand, geholpen onder andere door de aankoop van de grond waarop deze kerk gebouwd werd.⁹¹ Aloysius, ook uit Amersfoortse ouders en gedoopt in de Elleboogkerk in 1688,⁹² trouwde met haar in 1723 in de kerk op ‘t Zand; zij kregen twee dochters en een zoon: Wilhelmus Franciscus.⁹³

Dierhout wist dat hij geen nageslacht had en liet in de akte opnemen dat het recht tot beheer van de fundatie met eenentwintig ‘godskamers’ overging op de familie van Aloysius van Muijlwijck: ‘bij een van de familie successive waargenomen, geregeert en geadministreert te worden; met gelijke macht van substitutie en translatie aan een ander familie, soo sij sulcx om reedene bij vervolg van tijden nodig, off dienstig soude moge oordelen’.⁹⁴ Hij schonk weduwe Aleyda van Lielaer in 1759 bovendien duizend gulden om de tweede groep van elf huisjes (kamers) die nauwelijks eigen financiële middelen hadden, te onderhouden.⁹⁵ In dat jaar verkocht hij aan haar een hofje met steeg in de Horseweide in het land bui-

ten de Bloemendaalse Poort voor honderd en vijftig gulden. Hij verkocht het met de bedoeling dat het ten goede zou komen aan de godskamers van de fundatie. In feite was het een ‘schenking’ door Dierhout aan de fundatie.⁹⁶

De laatste administrateur van de fundatie vóór het moment waarop deze fundatie overging in handen van de ‘Armenzorg’ van de twee Amersfoortse staties, was de zoon van Aleyda, jonkheer mr. Willem Frans van der Merwede van Muijlwijck, dijkgraaf van Bunschoter Veen- en Veldendijk.⁹⁷ Een zeer vermogend man die naast het werk voor de fundatie ook ‘mede-directeur en bezorger’ van de armen was in de statie van St. Franciscus Xaverius. Toen hij ouder werd besefte hij – een man zonder nageslacht – dat er voor de fundatie na zijn overlijden niemand uit de naaste familie beschikbaar was om deze te beheren.

In 1790 liet hij zijn uiterste wil opmaken, waarin hij de armbezorgers van de statie aanwees om de fundatie te beheren met alle goederen, gelden en effecten die daartoe behoorden. Pastoor J. H. Berentzen van de kerk op ‘t Zand bedeede hij met de kapitale som van vierduizend gulden ten behoeve van de armen in zijn statie, mits de armbezorgers voortaan zijn fundatie zouden beheren.⁹⁸ De fundatie zelf zou na zijn overlijden een legaat van duizend gulden ontvangen.⁹⁹ Twee jaar voor zijn overlijden in december 1800 was het beheer van de fundatie daadwerkelijk overgegaan in de

89 AE, DTB, Dopen R. K. Kromme Elleboog, band 1690-1709, 19 januari 1694. 90 Melchior, *Blaffert* (haardstedenregister) van 1755. 91 AE, Archief r.k. parochie van Sint Franciscus Xaverius, inv. nr.11. 92 AE, DTB, Dopen R. K. Kromme Elleboog, band 1680-1692, 1 juni 1688. 93 AE, DTB, Huwelijken R. K. ‘t Zand, november 1723; Dopen R. K. ‘t Zand, 6 maart 1732 (Wilhelmus Franciscus, vernoemd naar zijn grootvader van vaders kant). De twee zusters, Angela Maria en Anna Gerarda Maria huwden en woonden elders. 94 APAA nr. 149; N. B. Aleyda van Lilaer was kennelijk al werkzaam voor de fundatie gelet op haar bemoeienis bij de afhandeling van de schade aan de boerderij in Leusbroek die ontstaan was bij de aanleg van de

‘waterlinie’ in de jaren 1745-1746. (HUA, AS, nr 598, memorie van ongelden 1746-1752). 95 lb., nr. 150, charter uit 1759. 96 lb., nr. 149; zie ook HUA, NSU, U 184a24-35, akte van 2 april 1759. 97 HUA, NSU, U184a31, akte nr. 154, 5 oktober 1776. 98 Als tweede voorwaarde verlangde Van der Merwede van Muijlwijck dat eeuwig vier keer per jaar een plechtige gedachtenis zou worden gelezen voor hem; de pastoor kreeg per keer een gouden ducaat of vijf gulden en vijf stuivers. 99 AE, AVN, ATO42a022, akte nr. 2550, d.d. 5 november 1790; N. B. zijn twee zussen waren al overleden, de neven en nichten kregen de rest van de erfenis, Oettinger en J. J. de Heer werden door de testateur benoemd tot executeurs/ beredderars.

handen van de ‘bezorgers van de armen’ van de twee staties in de stad die van O.L.Vrouw ten Hemelopneming (‘de Elleboog’) en van Sint Franciscus Xaverius (‘t Zand’), onder de naam ‘Roomsche Katholiek Parochiaal Armbestuur tot Amersfoort’. In 1801 droegen deze bezorgers alle papieren, saldo en obligaties over aan F. C. C. Oettinger, een aangetrouwde neef van de erfflater.¹⁰⁰ Namens het armbestuur beheerde hij de Bijlaarsfundatie tot 1822. Zo eindigde de fundatie als zelfstandige liefdadigheidsinstelling, midden in een tijd waarin de armoede toenam en bundeling van krachten in de zorg voor armen hard nodig was.¹⁰¹

Tenslotte: tussen de besturen van de katholieke gebieden liefdadigheidsinstellingen St. Elisabeths gast- of ziekenhuis en de Van Byler-fundatie hebben de eeuwen door banden bestaan. Ook al ondertekende de stadsregering vanaf 1668 de jaarlijkse rekening van het gasthuis, het bestuur en een deel van het personeel bleven katholiek. In het bestuur van het gasthuis en in de administratie van de Van Bylerfundatie kwamen meer dan eens dezelfde personen voor: in 1610 mr. Peter van Schadijck, in 1650 mr. Godefroy van Meerveen, in 1731 jhr. Aloysius van Muijlwijk, in 1806 F. C. C. Oettinger. In 1821 M. A. van Crimpen en in 1856 M. ten Brink. De ‘generale moeders’ van het gasthuis Henrica van Dashorst (1649-1652), Aleyda van Lilaer en de echtgenote van Oettinger (na 1800) waren ook actief in het bestuur van de fundatie.¹⁰²

5 Een onderdak voor de armen

Helaas is over de eeuwen vóór 1759 geen aan-

tekenboek wat betreft de huisvesting bewaard gebleven, maar het is aannemelijk dat het gevoerde beleid niet zal hebben afgeweken van de handelwijze van de administrateur van de fundatie zoals opgetekend in het oudst bewaarde boek dat in 1759 werd begonnen. Ook ontbreken over de eeuwen vanaf de stichting van de fundatie tot halverwege de 18e eeuw gegevens over hoeveel armen – en van welk geslacht, status of leeftijd – geholpen werden.¹⁰³

De armen ‘omme die minnen van godt’ dus gratis onderdak verschaffen in de huisjes of godskamers leek in eerste instantie geen kostbare zaak voor het bestuur. Wie nog gezond was kon proberen in de stad wat geld te verdienen en wie door vast werk in betere doen kwam, diende te vertrekken. Ook kon het zijn dat een weduwe bij een volwassen geworden kind dat elders was gaan werken en wonen, introk. Er zullen zich altijd nieuwe gegadigden voor hulp gemeld hebben, want zelfs in de Gouden Eeuw was het voor velen allerminst een vetpot.¹⁰⁴

De administrateurs lieten er daarom ook op dat de hof en boomgaard vooral voor de eigen armen bestemd bleef. Toen in 1596 de wal van de stadsmuur bij de Sint Andriespoort was ingestort en daardoor de muur van planken was omgegaan, vroeg ‘beveelhebber’ Gheraert van Schadijck (Schadick) de stadsregering om spoedig herstel, want wie dat wilde kon vrijelijk in de boomgaard zijn slag slaan. Het heeft enige jaren geduurd voordat het herstelwerk aan de stadswal kon beginnen. Al die tijd leed de fundatie schade: tot negen à tien gulden per jaar. Het klagen over de

¹⁰⁰ APAA, nr. 120: aantekening van 17 maart 1801 (de executeurs van de boedel van wijlen jonkheer Van Muijlwijk hadden deze overhandigd aan de armbezorgers). ¹⁰¹ Ib., nr. 153; N.B. in het tijdvak 1775 tot 1813 nam de armoede toe en met name na 1806 daalden de inkomsten uit renten op in obligaties bij provincies en staat belegd geld (door de tiercering), zie resp. Noordegraaf, in *AGN* deel 10, pp.

373 – 377, Griffith, in *AGN* deel 10, p. 235 en Buist, in *AGN* deel 10, 293. ¹⁰² Van Beurden, p. 94 (lijst van regenten) en pp. 98–103 (lijst van ‘generale moeders’). ¹⁰³ APAA, nr. 120: aantekeningboek in 1759 begonnen door Aleyda van Lielaer. N.B. af en toe tekent zij op dat een bewoner reeds voor dat jaar woonachtig was in een van de huisjes. ¹⁰⁴ Van Deursen, pp.73-83 (onder de titel ‘eerlijke armoede’).

geleden schade had resultaat: er werd een flinke schadevergoeding betaald.¹⁰⁵

Armoede heerste er vaak als gevolg van ziekten, ouderdom of gebrek aan werk. Dan hielp elke geloofsgroep zo goed mogelijk haar eigen armen. De stedelijke overheid probeerde eveneens hulp te bieden. In 1605 werd de reeds genoemde 'algemene beurs' voor armenzorg ingesteld en in 1637 de 'Armen Noothulp' (zie paragraaf 2). In Amersfoort heerste af en toe grote economische malaise, met name in de jaren vijftig van de 17^e eeuw toen door oorlog de import van graan terugviel en o.a. de prijzen van volksvoedsel (rogge en weit) sterk stegen; in de jaren van de bezetting door de Fransen (1672-1673) kwamen grote schaarste en armoede voor in de stad.¹⁰⁶ Eenzelfde ontwikkeling in een periode van malaise en ziekten is te zien in de geschiedenis van het Burgerweeshuis, het Stadskinderhuis en het St. Elisabeth's gast- of ziekenhuis.¹⁰⁷

De misère in de landbouw duurde overigens tot halverwege de 18e eeuw al waren er af en toe korte perioden van opleving.¹⁰⁸ De steeds weer opduikende runderpest zorgde voor armoede en verscherpte de tegenstellingen tussen arm en rijk. De veetelers hadden door de ziekte onder het vee minder inkomsten en konden slechts met moeite de pacht opbrengen. In de rekeningenboeken van

Amersfoortse liefdadige instellingen zoals de Armen de Poth, het St. Elisabeth's gast- of ziekenhuis en het Burgerweeshuis noteerden de penningmeesters flinke bedragen aan nog te innen pachten.¹⁰⁹ Dat geldt bijvoorbeeld voor de jaren 1748 – 1755 en voor de jaren aan het einde van de 18^e eeuw.¹¹⁰ Ook kwam het voor dat de pacht verlaagd werd in verband met de problemen waarmee de boeren te kampen hadden.¹¹¹ De inkomsten uit de verpachting van het landbezit van de fundatie halveerden in de jaren 1798 – 1811.¹¹² In hetzelfde tijdvak stegen de prijzen van het voedsel waardoor de minder bedeeden in de stad het extra moeilijk kregen. Als gevolg van de Napoleontische oorlogen (1806 – 1813) werden de eerste levensbehoeften snel duurder.¹¹³

De fundatiehuisjes

De huisjes bezaten één of twee bedsteden en sommige hadden een 'achteruit' waardoor er wat meer comfort voor de bewoners aanwezig was. Katholieke armen werden hierin onderdak gebracht: een gezin, weduww Vrouwen met enkele kinderen of alleenstaande mannen en vrouwen. Dat het om armen ging, blijkt onder andere uit het feit dat bij het innen van de 'Liberale Gift' in 1747, die neerkwam op een extra belasting in verband met de toen uitgebroken oorlog met Frankrijk, genoteerd

105 APAA, nr. 145: correspondentie uit de jaren 1576-1599. De schadevergoeding bedroeg 550 gulden. (N.B. in het jaar 1595 was er veel stormschade aan de stadsmuren en Slijkpoort ontstaan, zie Van Bommel, deel 2, p. 941; anderzijds was al in 1591 een verbreding van de stadswallen en het herstel van de Sint Andriespoort begonnen, zie Halbertsma, p. 107). Over de 'Rhynevloet' van 5 maart 1595 en de gevolgen, zie Boerwinkel, *Cronyk van Sint Aagten Crovent*, p. 42. 106 In ieder geval in de jaren van oorlog, bezetting en economische teruggang, in bijvoorbeeld de jaren 1629, 1655 – 1660, 1672 – 1674 (het Rampjaar met zijn nasleep); in de 18^e eeuw bijvoorbeeld de perioden van runderpest (1716-1719, 1740-1744, jaren zestig) en de malaise in de tabaksteelt. Zie: Van Wees, pp. 106 – 111 en pp. 116 – 119. Zie ook Roessingh, *passim*; Herks, p. 141

(de situatie voor de tabakstelers was niet gunstig in de jaren na 1740). 107 AE, Archief Burgerweeshuis inv. nr. 282 (Stadskinderhuis), november(?) 1800: 'grote aanwas van kinderen en grote financiële nood'; Van Beurden, pp. 70-71: in 1812-1813 teerde het huis financieel in. 108 Bieleman, pp. 23 en 103 e.v. spreekt over een eeuw van depressie en contractie (1650 – 1750). 109 *Ibidem*, pp. 116-119; Van Beurden, p. 64-66; AE, Archief Armen de Poth inv. nr. 439 en 440 (rekeningen 1744 – 1752: de inkomsten uit de verpachting daalden aanzienlijk!). 110 AE, Archief Armen de Poth, inv. nr. 445 met name de jaren 1794 tot 1800. 111 Bieleman, p. 114; Van der Wee / Van Cauwenberghe, p. 18; voor Woudenberg, zie Blekkenhorst e.a., p. 50. 112 N.B. van de jaren voordien bezitten wij geen financiële gegevens.

is dat juist bij de bewoners van deze armenhuisjes niets te halen was.¹¹⁴ Over deze huisjes was geen haardstedegeld verschuldigd, – zij behoorden tot een liefdadigheidsinstelling.¹¹⁵ Ook andere liefdadigheidsinstellingen genoten in die tijd vrijdom van provinciale ‘ongelden’.¹¹⁶

Het huisje in de Sint Andriesstraat direct bij de Sint Andriespoort werd vanaf 1762 bewoond door het echtpaar Berent Buse. Na de dood van Berent bleef zijn weduwe daar wonen tot haar overlijden in 1794. Het huisje daarnaast werd vanaf 1757 bewoond door een weduwe met drie kinderen. Pas in 1786 kwam er een nieuwe bewoner, Arent Hoppesteijn, die in 1794 overleed. In het derde huisje woonde al voor 1758 leden van de familie Stal; de laatste, een weduwvrouw, ging in 1796 naar het Gasthuis. In het vierde huis in dezelfde straat woonden vanaf 1744 tot in de eerste jaren van de 19^e eeuw enkel vrouwen, geen familie van elkaar. Een paar maal ging het om een weduwvrouw met kinderen. Een enkele keer betrof het een jongere vrouw die overgeplaatst was vanuit een ander fundatiehuisje om op een oudere vrouw te passen.

Anderzijds was het niet de bedoeling onnodig lang in een van de huisjes te blijven wonen. De administrateur liet, in het geval een man of vrouw door de dood de partner verloor – én indien dat mogelijk was – hem of haar vertrekken naar een zoon of dochter. Ook gingen sommigen uit zichzelf weer weg. In een enkel geval haalde een kind zijn ouder uit een fundatiehuisje om deze in huis op te nemen. Een paar keer bedankten bewoners na een paar jaar voor langer verblijf en trokken uit.

Het is anderzijds opvallend hoeveel personen tot aan hun dood in de huisjes bleven wonen; een

aantal stierf op hoge leeftijd.¹¹⁷ Behalve de reeds genoemde voorbeelden, is er het geval van Willem Burghout die in 1793 met zijn dochter het zevende huisje aan de Sint Andriesstraat mocht betrekken. Na zijn dood in 1817 bleef de dochter er wonen maar kreeg inwoning van een weduwe met vier kinderen. In het vierde fundatiehuisje vanaf de Sint Andriespoort woonde van 1744 tot haar dood in 1771 de weduwe Bust. In een huisje in de Valkestraat ‘naar het steegje van de Kortegracht’ woonde van 1765 tot 1801 een en dezelfde weduwe. Feitelijk deden diverse huisjes dienst als bejaardenwoning.

6 Het financieel beheer

De kosten die gemoeid waren met het onderhoud van de fundatiehuisjes kon de administrateur bestrijden uit de inkomsten uit giften, verhuur, pacht en renten. Het betrof de verhuur van het huis in de Coninckstraat en de pachtsom van de boerderij in Leusbroek en de hof achter de huisjes in de Sint Andriesstraat. In 1769 kreeg de stad deze hof voor twaalf gulden per jaar in erfpacht. Anthony van Brinckesteijn sloot toen als kameraar (=gemeenteontvanger) de overeenkomst.¹¹⁸ Achter deze zelfde huisjes lag nog een stukje land dat ook verhuurd werd. Het werd gebruikt voor de teelt van tabaksplanten, een gewas dat in de 18e eeuw in en om Amersfoort nog veel aangeplant werd.¹¹⁹

Een exact beeld van de bezittingen uit de tijd vóór 1759 bezitten wij echter niet door gebrek aan gegevens. Eén archiefstuk toont aan dat in 1625 een stuk grond is verkocht. In 1625 betaalden jonker Jacob van Zuylen van Nyevelt, heer van Hoevelaken, en zijn vrouw Sophia van Rhenes van der Aa

113 Noordegraaf, in *AGN* deel 10, pp. 379–380; Van Wees, p. 134. 114 *AE*, *Liberale Gift 1747* (in later handschrift geraadpleegd). 115 Melchior, *Blaffert*, passim. 116 Van Wees, pp. 119–120 geeft diverse voorbeelden van deze steunverlening door de provincie. Ook de stedelijke overheid kon op deze wijze steun verlenen aan godshuizen.

117 *AE*, *DTB*, overlijden R. K. 't Zand en R. K. Kromme Elleboog. 118 *APAA*, nr152; deze Anthony van Brinckesteijn was ook regent van de Sint-Joriskerk (Van Bommel, deel 1, pp. 127–129). 119 Herks, pp. 209–211: de tabaksteelt was ook na 1800 nog van betekenis ondanks een teruggang in de productie.

tweehonderd ‘carolus’ gulden voor een hof en land grenzend aan de huisjes aan de Sint Andriesstraat. Dit strekte zich uit tot de stadswal.¹²⁰

Het grondbezit bestond halverwege de 18^e eeuw uit elf morgen land (= 3,825 hectare) in Leusbroek dat al vóór 1658 tot de fundatie behoorde.¹²¹ De pachtobbrengst toonde een duidelijke neergang in de jaren 1763-1771 en in de periode 1777-1811.¹²² De algemene landbouwcrisis die tot circa 1770 duurde is daaraan debet. Daarnaast leidde de runderpest die de boeren zwaar trof in hun inkomsten tot lagere pachten in de 18^e eeuw. Ook gedurende de Napoleontische oorlogen in de jaren 1799-1813 daalde de pachtobbrengst.¹²³ Een dergelijke daling van pachtinkomsten moesten ook de penningmeesters van het Burgerweeshuis en van Armen de Poth constateren.¹²⁴

Het land buiten de Bloemendalsepoort dat in 1759 door jonkheer Jacob Hiacint Dierhout aan de fundatie was geschonken, heette het ‘hoofie in de Horssewilde’. Dit was een stukje grond ter grootte van honderd vijftig roeden (ruim 200 vierkante meter).¹²⁵ In de zojuist genoemde periode van oorlogen en economische blokkade van het land, steeg hiervan de pachtsom. Als moestuin ingericht was het interessant om te gebruiken, want voedsel steeg toen sterk in prijs.¹²⁶

De huur van het huisje in de Coninckstraat steeg langzaam in de jaren 1759-1854 van twintig tot ruim veertig gulden.

De fundatie bezat vanaf 1759 twee obligaties. Een was aangekocht van het kapitaal dat Dierhout aan de fundatie had geschonken: duizend carolus gulden.¹²⁷ De andere, met een gelijke waarde, werd gekocht ten behoeve van de armenhuisjes door de zwager van weduwe Aleyda.¹²⁸ De obligaties brachten respectievelijk 2,57 en drie procent rente op.¹²⁹

Tot de ‘extra-ordinaris ontvangs’ behoorde het geld dat men bijvoorbeeld kreeg door de verkoop van bomen en grond. Het legaat van jonkheer W. F. van der Merwede van Muijlswijk groot duizend gulden werd in 1801 als zodanig genoteerd; de vergoeding van de schade aan een van de armenhuisjes toegebracht ook (1811), evenals de restitutie van de grondbelasting of de gift bestaande uit de rente uitgekeerd over vierhonderd gulden spaargeld.¹³⁰

Vanaf het jaar waarin de boekhouding startte is een groei van de reserve – hoe klein ook – te constateren. In de periode 1759-1775 beliep het totaal aan uitgaven een bedrag van ruim 1354 gulden: aan ‘ongelden’ (belastingen op het grondbezit) en buurlasten (deze zijn te vergelijken met de huidige gemeentelijke belastingen als riool- en huisvuilbelasting), aan arbeidsloon van vaklui die de huisjes onderhielden en allerlei waren.

In 1755 waren de armenhuisjes in de Valkestraat (twee stuks achter de Lutherse kerk), Breesstraat (Diaconye’s Armen alhier’), Coninck-

120. APAA nr. 146. 121 In de jaren 1745-1746 werd het ‘ret-ranchement’ (een militaire verdedigingslinie) aangelegd als gevolg waarvan de fundatie enig land verloor: zij bezat daardoor twee morgen land minder dan in 1658. 122 De pachtsom was aanvankelijk 46 gulden per jaar, daarna dalend tot 30; na een kortstondige opbrengst van 50 gulden weer een daling tot 40 gulden. 123 Rommens, pp. 109-114: runderpest in de jaren 1767-1769; daling van de pachten in andere jaren ook te merken, door de rentmeester van St. Elisabeth’s Gasthuis (Van Beurden, pp. 64-66) en door de penningmeester van het Burgerweeshuis (AE, Archief Burgerweeshuis) inv. nrs. 120-121, oor de jaren 1740 – 1757); zie ook Roessingh, p. 23: 1740 e.v.

jaren. 124 Van Wees, pp. 130 e.v.; zie AE, Archief Armen de Poth, inv. nr. 445 en 446 (rekeningenboeken 1791 – 1803). 125 APAA nr. 149. 126 Noordegraaf, in AGN deel 10, pp. 379-382, Griffiths, in AGN, deel 10, p. 235. 127 APAA nr. 149. 128 APAA, nr. 120: obligatie gekocht door mr. Philip Jan van Baarle te Utrecht op 17 november 1759. Deze stond op naam van Anna Christopholina Neander. In 1747 woonde de weduwe van ds. Neander naast Aleyda van Lielaer aan het Havik bij de Vijver (zie *Liberale Gift* 1747). 129 lb., nr. 151: proces verbaal van publieke verkoop d.d. 17 november 1759. 130 lb., nr. 120: register, en nr. 153: rekeningen 1755-1855, en nr. 154, bijlagen bij de rekeningen 1806-1811.

straat ‘enige armhuisjes’ – deze stonden ‘onder de walle’- en het blok van tien armhuisjes in de Sint Andriesstraat ‘oversijde’, alle vrijgesteld van het betalen van het haardstedegeld, een provinciale belasting. Echter, de stedelijke buurlasten moest de Bylerfundatie voldoen: in 1759 een bedrag van ruim drie gulden.¹³¹ In 1771 waren de buurlasten veertien gulden (tien huisjes, elk 28 stuivers per jaar). Deze lasten betaalde de fundatie ook voor de twee huisjes die zij bezat in de Breestraat. Zij stonden aan de Heul (‘heul’= duiker of open riool) achter brouwerij ‘De Lelie’. Deze brouwerij was gelegen aan de Langegracht nabij de Elleboogsteeg.¹³² In 1813 was de contributie op alle gebouwen en alle in de stad gelegen ongebouwde eigendommen tezamen eenenzeventig gulden.

Deze bedragen zeggen alleen iets als ze worden afgezet tegen het arbeidsloon. Een vakkundig wever in de stad verdiende rond 1780 vijftien stuivers per dag, een poetsvrouw kreeg (in 1813) als dagloon veertien stuivers. In 1823 ontving een geschoold arbeider 23 stuivers per dag.¹³³ In de jaren 1800 – 1815 stegen de kosten van levensonderhoud sterk: voor het dagelijks brood was een derde van het dagloon nodig.¹³⁴

Er waren alles bij elkaar eenentwintig armenhuisjes te onderhouden: tien in de Sint Andriesstraat, negen in de Valkestraat (in 1776 was een huis gesplitst) en twee in de Breestraat. En het verhuurde huis in de Coninckstraat.¹³⁵ Het onderhoud van de oude huisjes vergde veel geld aan timmerlieden als Corn. van Dashorst en H. v.d. Bijtelaar en metselaars. In de jaren 1776 en 1777 kostten herstel en onderhoud ruim vijfhonderd gulden. Tussen 1812 en 1815 was er een bedrag van 345 gulden mee gemoed.

Voor de elf morgen land in Leusbroek moest de fundatie het ‘reële morgengeld’ en het ‘gadergeld’ betalen: een bedrag van ruim elf gulden per jaar (in de jaren vanaf 1759). Na 1800 was dit bedrag opgelopen tot 27 à 28 gulden per jaar. Het land in de Horseweide kostte de administrateur 29 stuivers (1759), in 1800 ruim drie gulden aan belasting (de ‘verponding’ en buurlasten).

Een jaarlijks terugkerende last voor de fundatie was de bijdrage aan het onderhoud van de Bavoortse brug in Leusden, geslagen over de Luntersebeek bij Bavoort. Tweederde deel van het onderhoud moest zij betalen. In 1759 werd de bijdrage vastgesteld op zeventien stuivers per morgen land: een ‘belasting’ van vijf gulden, zes stuivers en tien penningen. In 1803 was de bijdrage opgelopen tot zeven gulden, dertien stuivers en zes penningen.

Het totaal aan inkomsten beliep in de jaren 1759-1775 ruim 1662,5 gulden: uit landpacht in Leusbroek (552 gulden), de pacht van het ‘hooffie’ in de Horseweide (236 gulden), de huuropbrengst van de hof achter de huisjes in de Sint Andriesstraat (165 gulden) en de huur uit het huisje in de Coninckstraat (187 gulden en twaalf stuivers). Aan buitengewone ontvangsten was in de loop van vijftientwintig jaar amper 72 gulden binnengekomen. Alles bijeen bedroeg het batig slot over genoemde periode: ruim driehonderd gulden. In de periode 1775-1810 steeg het batig slot tot 924 gulden, al was de verplichting het kapitaal in te schrijven in het ‘Grootboek Nationale Schuld’ er debet aan dat de renteopbrengst daalde.¹³⁶

Door het gestegen jaarlijks overschot was de Bijlaarsfundatie – deze benaming werd in die tijd gebruikelijk – in staat geld uit te lenen. Eind 18^e

¹³¹ Voor de tien huizen in de Sint Andriesstraat en de acht in de Valkestraat. ¹³² Brongers, p. 231. ¹³³ Respectievelijk: Van Wees, *Burgerweeshuis*, p. 125, Archief r.k. parochie Mijdrecht-Wilnis, nr. 220 en Van Munster en Van Schaik, p.63. ¹³⁴ Noordegraaf, pp. 379 – 382 en

Griffith, p. 235. ¹³⁵ APAA, nr. 120. ¹³⁶ Ibidem: een deel van het zo belegde kapitaal keerde niets uit (‘uitgestelde schuld’): de zogenaamde tiërcering van de staatsschuld, zie Buist, p.293. N.B. duidelijke dieptepunten in de jaren 1787-1789 en 1792-1794.

eeuw bezat zij een 'plecht' (= schuldbrief) voor een bedrag van 784 gulden; deze werd in 1849 afgelost. In 1840 leende de fundatie aan het kerkbestuur van de Sint-Franciscus Xaveriuskerk op 't Zand een som van vierhonderd gulden tegen vier procent rente, in 1849 kreeg het opnieuw een lening, nu achthonderd gulden, en in 1852 nog eens een lening van zeshonderd gulden, steeds tegen vier procent rente.

7 De Bijlaarsfundatie onder beheer van het R.K. Parochiaal Armbestuur, vanaf 1855

Het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1853 bracht de rooms-katholieken in Nederland onder gezag van residerende bisschoppen.¹³⁷ Amersfoort behoorde tot het aartsbisdom Utrecht en het was de aartsbisschop die de staties in de stad in 1855 'verhief' tot parochies. Kerkbestuur en armbestuur stonden voortaan onder zijn toezicht. De armbesturen van de twee staties van St. Franciscus Xaverius en O. L. Vrouw ter Hemelvaart werden opgeheven en daarvoor in de plaats richtte de aartsbisschop het R. K. Parochiaal Armbestuur op.¹³⁸ Vanaf dat jaar legde het jaarlijks verantwoording af over onder andere het beheer van de Bijlaarsfundatie: de twee en twintig huisjes, de grond van de fundatie in Leusbroek en het in het Grootboek Nationale Schuld uitgezette kapitaal.

De inkomsten uit rente, huur en pacht, én de armenhuisjes zelf kon het armbestuur goed

gebruiken. De invoering van de 'Armenwet' in 1854 had namelijk de positie van de armen in de stad niet veranderd: in eerste instantie bleven zij voor steun aangewezen op de armbezorgers van de kerk waartoe zij behoorden.¹³⁹ Uit de tabel 'huiszittende armen' die het r.k. armbestuur van de parochie op 't Zand invulde over de jaren 1855-1874, blijkt dat het elk jaar tussen de vier- en zeshonderd personen steun verleende. De jaarlijkse collecten brachten echter te weinig op om de grote bedragen die daarmee gemoeid waren te dekken.¹⁴⁰

In de 20^e eeuw, met name na de Tweede Wereldoorlog, is het onroerend goed van de Bijlaarsfundatie 'vervreemd'. In 1948 had het armbestuur nog vier huizen in de Sint Andriesstraat in bezit.¹⁴¹ Het land in de Horseweide werd onteigend in de jaren 1951-1953 ten behoeve van de nieuw te bouwen wijk 'De Kruiskamp'. De meeste huizen zijn door de gemeente gekocht, zodat er – na afbraak – nieuwbouw gepleegd kon worden. Het huis in de Breestraat werd in 1952 aan de gemeente verkocht.¹⁴²

De landerijen in Leusbroek waren door de aanleg van de Geniedijk (Liniedijk) en de spoorlijn in de 19^e eeuw al behoorlijk in omvang afgenomen: in 1927 waren er twee stukken met elk een grootte van ruim drie hectare over.¹⁴³ Nadien zijn deze verkocht.¹⁴⁴ Een aparte boekhouding van de Bijlaarsfundatie eindigde in het jaar 1949.¹⁴⁵

137 Rogier / de Rooy, pp. 93-94. 138 APAA II, nr. 20, besluit van de aartsbisschop van Utrecht, 1855, zie ook Du Pui, p. 11. 139 Staatsblad voor 1854 nr. 100: wet van 28 juni 1854: particuliere met name kerkelijke instellingen zouden de armenzorg verrichten, zie Boogman, in *AGN* deel 12, pp. 364-366 en 383. 140 APAA, nr. 51. 141 APAA, nr. 127; N.B. in 1874 waren de huizen in de Sint Andriesstraat vernieuwd en uitgebreid tot veertien, aldus Van Rootselaar, deel 2, p. 393. 142 APAA nr. 49: het betrof

kadastraal sectie A nrs. 1111 en 1239 (in de jaren 1951-1952-1953), en nr. 50: akte van overdracht aan de gemeente van Breestraat 67, kadastraal sectie E nr. 358 (1952). 143 APAA, nr. 121: bouw- en weiland resp. kadastraal Leusden Sectie A 159 tot en met 164 en 457 en 458; en Sectie D 196-197-693. 144 Mededeling van wijlen de heer Th. Hamers te Leusden, voorzitter van het R.K. Parochieel Armbestuur te Amersfoort, voorjaar 2005. 145 APAA, nr. 127.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

- AE** Archief Eemland, Amersfoort
AGN Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Haarlem 1977-1983
APAA Archief R. K. Parochieel Armbestuur Amersfoort (in: Archief Eemland)
AS Archief Staten (in Het Utrechts Archief)
AVN Archieven van Notarissen (in: Archief Eemland)
DTB Doop-, Trouw-, Begraafboeken (in: Archief Eemland en Het Utrechts Archief)
HUA Het Utrechts Archief, Utrecht
NSU Notarissen Stad Utrecht (in: Het Utrechts Archief)
RS Resoluties van het Stadsbestuur

LITERATUUR

- A.J. van der Aa**, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, dertien delen plus één deel ahangsel, Gorinchem 1839-1851.
Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 15 delen, Haarlem 1977-1983.
- G. Bakker e.a.**, *Van Wezenzorg naar Stadsbelang. Het Old Burger Weeshuis te Sneek, 1581-1981*, Bolsward 1981.
- A. van Bemmelen**, *Beschrijving der stad Amersfoort*, 2 delen, Utrecht 1760.
- A. A. van Beurden**, *Het Sint Elisabeth's gast- of ziekenhuis te Amersfoort*, Amersfoort [1924].
- Jan Bieleman**, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, Amsterdam 1992.
- Ton Blekkenhorst**, Hans Renes en Ronald Rommes, 'Doorploegen, gids voor historisch onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht', *Trajecten door Utrecht* 8, Utrecht 2003.
- F. Boerwinkel**, *Cronyk van Sint Aagten Convent*, Amersfoort 1939.
- H. ten Boom** (red.), *Utrechters entre deux, stad en sticht in de eeuw van de reformatie, 1520-1620*, Delft 1992.
- J. C. Boogman**, 'De politiek ontwikkeling in Nederland 1840-1874', in *AGN* deel 12, pp. 305-399.
- William Bouwsma**, *John Calvin, a sixteenth Century Portrait*, New York / Oxford, 1988.
- F. G. M. Broeyer**, 'Een gereformeerd stempel op de samenleving?', in C. Dekker e.a. (red.) *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, Utrecht 1997, deel 2, pp. 283-339.
- J. A. Brongers**, *Historische encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort [1998].
- M. G. Buist**, 'Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden 1795-1844', in *AGN*, deel 10, pp. 289-323.
- A. Th. van Deursen**, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991.
- Alistair Duke**, *Reformation and revolt in the low countries*, London - Ronceverte 1990.
- E. D. Eijken**, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen, 1379-1805*, uitg. rijksarchief in Overijssel 1995.
- Willem Frijhoff / M. Spiess**, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag 1999.
- R. Th. Griffiths**, 'Ambacht en nijverheid in de Noordelijke Nederlanden 1770-1844', in *AGN* deel 10, pp. 219-253.
- S. Groenveld**, *Huisgenoten des geloofs*, Hilversum 1995.
- S. Groenveld / H. L. Ph. Leeuwenberg** (red.), *De Unie van Utrecht, Wording een werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979.
- H. Halbertsma**, *Zeven eeuwen Amersfoort*, [1959].
- J. J. Herks**, *De geschiedenis van de Amersfoortse tabak*, Den Haag 1967.
- J. van Herwaarden en R. de Keyser**, 'Het gelovig volk in de late middeleeuwen', in *AGN* deel 4, pp. 405-421.
- W. Hiddema**, *Och, wat in lieve kielders, vier eeuwen 'Klaarkampster Weeshuis' te Franeker*, Franeker 1997.
- J. Hovy**, *Amersfoort in prent*, Zaltbommel 1975.
- C. A. van Kalveen**, 'De Sint-Joriskerk in het middeleeuwse Amersfoort', in S. van Adelberg, *De Amersfoortse Kerken*, Amersfortia Reeks deel 1, Amersfoort 1984, pp. 12-23.
- C. A. van Kalveen**, 'Kloosters en kapellen en de Moderne Devotie', in S. van Adelberg, *De Amersfoortse Kerken*, Amersfortia Reeks deel 1, Amersfoort 1984, pp. 25-42.
- Fred van Kan**, 'Die elendiche arme mensen'. De amersfoortse armenzorg in de Middeleeuwen', in *Jaarboek Flehite* 2002, pp. 78-94.
- F. J. W. van Kan**, *Inventaris van de archieven van de parochie Sint Franciscus Xaverius*, uitg. AE, Amersfoort 2000.
- Fred van Kan**, 'Opdat zij verlost mogen worden. De zorg voor het zielenheil in middeleeuws Amersfoort', in *Jaarboek Flehite* 2002, pp. 36-66.
- Benjamin J. Kaplan**, *Calvinists and libertines, confesion and community in Utrecht 1578-1620*, Oxford 1995.
- W. J. Kistemaker** (eindred.), *300 Jaar evangelisch lutherse kerk Langestraat Amersfoort*, Amersfoort 1986.
- A. J. M. Kunst**, *Van Sint-Elisabeths-Gasthuis tot gereformeerd Burgerweeshuis*, Utrecht 1954.
- L. V. H.**, *Herstelde Leeuw, of Discours over 't gepasseerde in de Verenighde Nederlanden in 't Jaar 1650 en 1651*, Amsterdam 1655.
- Liberale Gift 1747* (collectie AE).
- Wilhelm Liese**, *Geschichte der Caritas*, 2 banden, Freiburg in Breisach, 1922.
- Ch. A. van Manen**, *Armenpflege in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung*, Leiden 1913.
- S. W. Melchior**, *Blaffert van het huisgeld*, Amersfoort a. d. 1755 (collectie AE).
- O. Moorman van Kappen**, *Tot behoeft der arme wesen, hoofdstukken uit de geschiedenis van het burgerweeshuis te Harderwijk*, Zutphen 1981.

- M. D. M. van Munster en P. van Schaik, 'Arm in Amstelveen', in *Amstelveense Historische Reeks*, nr. 9, Ouderkerk aan de Amstel, 2003.
- L. Noordegraaf, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1770-1813', in *AGN* deel 10, pp. 361-384.
- R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 2 delen, Utrecht / Antwerpen 1957.
- G. M. du Pui, *Inventaris van de archieven van het R. K. Parochiaal Armbestuur te Amersfoort, 1538-1956*, uitg. A.E. Amersfoort 1985.
- Lucas Reijnders, *Het boerenbedrijf in de Lage landen. Geschiedenis en toekomst*, 3^e druk, Amsterdam 2002.
- H. K. Roessingh, 'Het sociaal-economisch leven 1650-1800', in *AGN*, deel 8, pp. 15-73.
- L. J. Rogier / N. de Rooij, *In Vrijheid Herboren, katholiek Nederland 1853-1953*, 's Gravenhage 1953.
- Ronald Rommes, 'Geen vrolyk geloei der melkzwaare kooijen', Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw' in *Jaarboek vereniging Oud Utrecht*, 2001, pp. 87-135.
- W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*, 2 delen, Amersfoort 1878.
- B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht / Antwerpen 1960.
- J. G. Smit, De reformatie van Amersfoort (circa 1579-1625), in *Ten Boom* (red.), *Utrechters entre deux...*, pp. 231-255.
- J. G. Smit, *De samenstelling van de stadsregering van Amersfoort 1570-1590*, doct. scriptie RU Utrecht 1968 (collectie GAA).
- J. Verduin, *Boerderijen in Leusden, ontstaansgeschiedenis in de Middeleeuwen*, Woudenberg 1999.
- J. M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983.
- G. N. M. Vis, *Het Weeshuis te Woerden, 400 jaar Stadsweeshuis en gereformeerd Wees- en Oudeliedenhuus te Woerden, 1595-1995*, Hilversum 1996.
- H. van der Wee, 'The agricultural Development of the Low Countries as revealed by the Tithe and Rent Statistics, 1250-1800', in: Herman van der Wee and Eddy van Cauwenberghe (ed.), *Productivity of land and agricultural innovation in the low countries (1250-1800)*, Leuven Univ. Press, 1978, p. 1-25.
- P. J. J. M. van Wees, *Het Burgerweeshuis van Amersfoort*, Amersfortia Reeks deel 14, Amersfoort 2002.